

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

QARAQALPAQ MÁM LEKETLIK UNIVERSITETI

QARAQALPAQ FILOLOGIYASÍ FAKULTETI

Fakultet dekanı:

_____ doc. Q.Turdıbaev

«____» _____ 2019-j.

5120100-filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) baǵdarınıń
4-kurs studenti **Abdikarimova Dilnazdın «T.Mátmuratov shıǵarmalarında
kómekshi sozlerdın qollanıwı»** temasındaǵı

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

Jaqlawǵa ruxsat berildi

Kafedra baslıǵı: prof.M.Qudaybergenov

Ilimiy basshı: f.i.k.G.Dosjanova

(qolı)

«____» _____ 2019-j.

(qolı)

Nókis – 2019-jıl

Mazmunı

Kirisiw.....	3
I bap. T.Mátmuratov shıǵarmalarında tirkewishlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri.....	7
1.1. Ataw, iyelik sepliklerindeki sózlerdi basqarıp keletuǵın tirkewishlerdiń qollanılıwı.....	8
1.2. Baris sepligindeki sózlerdi basqarıp keletuǵın tirkewishlerdiń qollanılıwı.....	16
1.3. Shıǵıs sepligindeki sepligindeki sózlerdi basqarıp keletuǵın tirkewishlerdiń qollanılıwı.....	17
II bap. T.Mátmuratovtıń shıǵarmalarında dánekerlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri.....	21
2.1. Dizbeklewshi dánekerlerdiń qollanılıwı.....	21
2.2. Baǵındırıwshı dánekerlerdiń qollanılıwı.....	37
III bap. T.Mátmuratovtıń shıǵarmalarında janapaylardıń qollanılıw ózgeshelikleri.....	44
3.1. Soraw janapaylarınıń qollanılıwı.....	47
3.2. Ayırıw-sheklew hám anıqlaw janapaylarınıń qollanılıwı.....	51
3.3. Kúsheytiw janapaylarınıń qollanılıwı.....	55
3.4. Modallıq janapaylarınıń qollanılıwı.....	60
Juwmaq.....	63
Paydalanılǵan ádebiyatlar.....	66

Kirisiw

Temaniń aktuallıǵı. Ózbekstan Respublikası Prezidenti «Keleshegimiz iyeleri bolǵan jaslarımızdın nızamlı huqıq hám máplerin támiyinlew, olardıń arzıw-niyetleri, qábiletlerin júzege shıǵarıw biz alıp barıp atırǵan mámleket siyasatınıń eń tiykarǵı baǵdarı»- dep kórsetedi¹. Ana tilimizdi ilimiy túrde úyreniw búgingi kúnde qaraqalpaq til biliminiń aldında turǵan eń áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Házirgi qaraqalpaq tili xalqımızdın turmısındaǵı ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq, bilimlendiriw tarawlarındaǵı jetiskenliklerine baylanıslı fonetikalıq sisteması, leksikalıq quramı, grammatikalıq qurılısı, terminologiyası hám orfografiyası hár tárepleme jetilisen tillerdiń biri boldı.

Kórkem shıǵarmanıń tili de basqa stiller sıyaqlı ádebiy tildiń normalarına, fonetikalıq hám grammatikalıq nızamlılıqlarına baǵınadı, biraq ádebiy normadan ol óziniń emocional-ekspressivligi menen, kórkemlew quralları menen ólshenedi, onda jazıwshınıń yamasa shayırdıń jeke sóz tańlaw hám sóz qollanıw sheberligi kórinedi.

Kórkem sóz sheberi T.Mátmuratov qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwında óz dóretpeleri menen úlken iz qaldırǵan. Hár sózdiń, formanıń orınlı hám belgili bir stillik maqsette qollanıwına úlken dıqqat bólgen. Sol arqalı ol tildegi ádebiy normalardıń turaqlasıwı, qalıplesiwi hám jetilistiriliwi ushın háreket etken. Biziń bul jumısıwız belgili shayır T.Mátmuratovtıń shıǵarmalarında kómekshi sózlerdiń qollanıw ózgesheliklerin talqılawǵa arnalǵan.

Temaniń izertleniwi. Túrkiy til biliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq til biliminde kómekshi sózler haqqında lingvistikalıq miynetlerde biraz waqıtlardan berli sóz bolıp kiyatır. Biraq barlıq tillerde kómekshi sózlerdiń izertleniw jaǵdayı birdey emes.

¹ Мирзиёев Ш. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Тошкент, «Ўзбекистон», 2018, 489-бет.

Qaraqalpaq til biliminde kómekshi sózler haqqındaǵı dáslepki pikirler N.A.Baskakovtıń miynetlerinde kórinde. N.A.Baskakovtıń pikiri boyınsha sóz shaqapların klassifikaciyalawda eki jaǵdaydı eske alıw kerek: birinshiden, sózdiń semantikasi, yaǵnıy belgili bir formal kórsetkishlerge iye bolǵan semantikalıq hám leksikalıq kategoriyalar ekenligi, ekinshiden, sózdiń funkciyası, yaǵnıy gápte sózdiń funkciyasın kórsetetuǵın hám ayırıqsha formalıq kórsetkishlerge iye bolǵan funkcional hám grammatikalıq kategoriyalar ekenligi. Avtor sóz shaqapların anıqlawda usı eki belgini tiykarǵı dep ataydı¹.

Sońǵı waqıtlarda qaraqalpaq tilinde kómekshi sózler haqqında bir qansha maqalalar hám ayırım monografiyalıq miynetler jarıq kórdi. Máselen, E.Dáwenovtıń «Qaraqalpaq tilinde kómekshi sózler» degen monografiyalıq miyneti² hám bir qansha ilimiy maqalaları bar. Sonday-aq, M.Dáwletovtıń³, A.Bekbergenovtıń⁴ maqalalarında kómekshi sózler haqqında ayılǵan.

Ilimpaz A.Bekbergenov kómekshi sózler haqqında mınaday pikir bildiredi: «Kómekshi sózler tolıq leksikalıq mánige iye emes. Olardaǵı leksikalıq mazmun hám grammatikalıq máni birigip kelip bir grammatikalıq xızmet atqaradı. Bul jaǵınan kómekshi sózler affikslerge jaqın turadı. Sonlıqtan da, olardı sóz shaqabı retinde sıpatlawda leksika-semantikalıq kriteriydi qollanıw múmkin emes. Usı ózgesheliklerine qaray kómekshi sózlerdi mánili sózler qatarında «sóz shaqapları» dep atamay, V.Vinogradov kórsetkenindey «kómekshi sózler» degen durısıraq bolar edi. Sebebi, kómekshi sózler sóz dizbeginen yamasa gápten tıs óz aldına bólek qullanılmaydı hám gáp aǵzası bola almaydı»⁵.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика, морфология. М., 1952, 153-бет.

² Дәуенов Е. Каракалпак тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, 1994.

³ Дәулетов М. Каракалпак тилинде гә, гәхи дәнекерлери ҳаққында. —«ӨзИАҚҚБ Хабаршысы», 1991, № 4, 116-119-бетлер; Көркем шығармаларда «не» көмекши сөзиниң семантикалық өзгешеликлери. //«Өмиўдәрья» журналы, 1993, № 1, 31-бет.

⁴ Бекбергенов А. Каракалпак тилинде жанапайлардың классификациясы ҳаққында. — «ӨзИАҚҚБ Хабаршысы», 1992, № 2, 117-120-бетлер.

⁵ Бекбергенов А. Каракалпак тилиндеги сөз шақаплары. «Қаракалпак тил билими мәселелери» топламы. Нөкис, 1983, 227-228-бетлер.

Qaraqalpaq tilindegi kómekshi sózlerdi keń túrde izertlegen ilimpaz E.Dáwenov boldı. Ol kómekshi sózlerge mınaday anıqlama beredi: «Kómekshi sózler - ózleriniń dáslepki leksikalıq mánilerinen ayrılıp, úzil-kesil kómekshilik xızmetke ótken sóz shaqaplarınıń bir túri. Biraq dáwirdiń ótiwi menen olardıń leksikalıq mánileri birotola gúńgirtlesedi hám tildegi qollanılıw jaǵdayları úlken ózgeriske ushıraydı. Nátiyjede olar ózleriniń dáslepki leksikalıq mánilerinen ayrılıp, tek ǵana abstrakt grammatikalıq mánilerdi bildiredi»¹.

Sońǵı dáwirlerge kelip, qaraqalpaq tilinde kórkem sóz sheberleriniń dóretpelerinde kómekshi sózlerdiń ayırım túrleriniń qollanılıwı boyınsha da maqalalar jarıq kórdi².

Solay etip, kómekshi sózler boyınsha ele hár tárepleme izertlewler tolıq alıp barılmadı. Bular haqqında jazılǵan miynetlerde bolsa, olarǵa tek ǵana anıqlama beriw yamasa túrlerge bóliw menen ǵana sheklengen. Sonlıqtan, biz búgingi kúnde qaraqalpaq til biliminde kómekshi sózlerdiń kórkem shıǵarmalar tilinde jumsalıw ózgesheliklerin úyreniwdi aktual temalardan dep esaplap, bunı T.Mátmuratov shıǵarmaları tiliniń mısasında úyreniwdi maqul kórdik.

Jumıstıń maqseti hám wazıypaları. Jumıstıń tiykarǵı maqseti shayır T.Mátmuratovtıń shıǵarmalarında kómekshi sózler hám olardıń túrleriniń qollanılıw ózgesheliklerin anıqlawdan ibarat. Bul maqsetke erisiw ushın tómendegilerdi anıqlaw tiykarǵı wazıypa etip qoyıldı:

– T.Mátmuratov shıǵarmalarında kómekshi sózlerdi jıynaw hám belgili bir sistemaǵa túsiriw.

– tirkewishlerdiń qollanılıwı hám mánilik ózgesheliklerin kórsetiw;

– tirkewishlerdiń seplikler menen dizbeklesip keliwine toqtaw;

¹ Дәуєнов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, 1994, 3-бет.

² Досжанова Г. Т.Қайыпбергеновтың шығармаларында жанапайлардың семантикалық өзгешеликleri. // Мир науки и духовной культуры в условиях глобализации: опыт и перспективы. Нукус, 2018. 50-53-бетлер.

– T.Mátmuratov shıǵarmalarında dánekerlerdiń qollanıw ózgesheliklerin anıqlaw;

– Janapaylardıń qollanıwı hám stillik ózgesheliklerin ashıp beriw.

Izertlewdiń derekleri hám usılları. Biz jumısımızdı jazıwda qaraqalpaq tiliniń morfologiya tarawına arnalǵan miynetler, joqarı oqıw orınları ushın arnalǵan sabaqlıqlar, baspasóz betlerinde járiyalanǵan ilimiy maqalalar menen birge túrkiy hám basqa da tillerde úyrenip atırǵan obyektimizge baylanıslı dóretilgen miynetlerdi basshılıqqa aldıq.

Jumısta tiykarınan izertlewdiń sıpatlama, salıstırmalı, tariyxıy metodları qollanıldı. Qosıq qatarlarında kómekshi sózlerdiń qollanıwı sıpatlaw usılında ashılıp berildi. Ayırım kómekshi sózler basqa túrkiy tilleri menen salıstırılıp úyrenildi. Al ayırım kómekshi sózlerdiń etimologiyasına toqtaw menen birge turmısımızda jiyi qollanıwdan shıǵıp qalǵan kómekshi sózlerge dıqqat awdarıldı.

Jumıstıń ilimiy jańalıǵı. Jumısta T.Mátmuratovtıń shıǵarmalarında kómekshi sózlerdiń jumalıw ózgeshelikleri birinshi ret arnawlı túrde izertlew obyektı etip alındı. Bul boyınsha pikir, usınıslar bildirildi. Shıǵarmada qollanılgan kómekshi sózlerdiń túrleri hám olardıń ózleri dizbeklesip kelgen sózler menen birge hár túrli mánilerdi ańlatıp keliwi keń túrde sóz etildi.

Jumıstıń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti. Jumıstıń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti tómendegi jaǵdaylarda kórinedi: qaraqalpaq tili morfologiyası hám sóz jasalıwınıń teoriyalıq tiykarların toltırıwda, sabaqlıqlar dúziwde, joqarı oqıw orınları talabalarına arnawlı kurslar shólkemlestiriw múmkin.

Jumıstıń qurılısı. Jumıs kirisiw, úsh bap, juwmaq hám paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat. Kólemi ____ betti quraydı.

I bap. T.Mátmuratov shıǵarmalarında tirkewishlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri

Tirkewishler – kómekshi sózlerdiń qatarına kiretuǵın, ózine tán ózgesheligi bar sóz shaqaplarınıń bir turi. Olar ózleri dizbeklesip kelgen sózler menen birge waqıtlıq, orınlıq, sebeplik, maqsetlik, sınlıq, teńewlik, salıstırıwlıq, qarsılaslıq ham t.b. túrli mánilik qatnaslardı bildiredi. Tirkewishler atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılatuǵın sózlerden keyin kelip, olardıń belgili seplik formasında turıwın talap etip, basqarıp kelse, ekinshi jagınan sol ózleri basqarıp kelgen sózlerdi basqa bir mánili sózler menen sintaksislik baylanısqa túsiriwde tildıń zárúrli grammatikalıq quralı bolıp xızmet atqaradı. Bunday jaǵdayda kómekshilik xızmettegi tirkewish sóz basqarıwshı sóz bolıp keledi, al mánili soz basqarılıwshı sóz sıpatında qollanıladı.

Tirkewishler shıǵısına qaray úsh toparǵa bólinedi: *túpkilikli tirkewishler, atawısh tirkewishler hám feyil tirkewishler.*

1. Túpkilikli tirkewishler. Buǵan óziniń leksikalıq mánisinen úzil-kesil ayırılǵan tirkewishler kiredi: *ushın, deyin, sayın, kibi, yańlı, sıyaqlı, menen, haqqında, jóninde, arqalı* t.b. Olardıń mánisi ózleri dizbeklesip kelgen sózleri menen birge qollanılganda ańlanadı.

2. Atawısh tirkewishler. Bul toparǵa atawısh hám ráwısh sózlerden tirkewishlik xızmetke ótken sózler kiredi: *keyin, soń, burın, aldın, basqa, jaqın, qarsı*, hám t.b. Olar házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde tirkewishlik mánide keliw menen bir qatarda, bir náwiye dara mánisin saqlap qalǵan sózler bolıp tabıladı. Sonlıqtan, bunday sozler retine qaray kómekshilik mánide de, dara mánide de qollanılıw múmkinshiligine iye.

3. Feyil tirkewishlerdiń toparın kómekshi sóz xızmetine ótken feyil tiykarlı sózler quraydı: *baslap, boylap, jaǵalap, qaray, qarap, qaraǵanda, qaramastan* t.b.

Bular da gáp ishinde birde kómekshi, birde mánili sóz retinde qollanıla beredi. Tirkewishlik xızmette kelgende, olar ózinen burın seplenip kelgen sózler menen dizbeklesedi.

T.Mátmuratovtıń shıǵarmalarında tirkewishlerdiń ayırımları ataw, iyelik seplikleri, geybirewleri barıs, bir qatarları shıǵıs sepligindegi sózler menen dizbeklesip kelgen. Házirgi qaraqalpaq tilinde de tirkewishlerdiń tiykarınan usı seplikler menen qollanıluwı kórsetilgen.¹

1.1. Ataw, iyelik sepliklerindeki sózlerdi basqarıp keletuǵın tirkewishlerdiń qollanıluwı

Tirkewishlerdiń bir qatarları ataw sepligindegi atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılatuǵın sózler menen dizbeklesip, olardı basqarıp keledi. Olardıń eń baslıları mınalar: menen (penen, benen), haqqında, jóninde, tuwralı, arqalı, ushın, sayın, boyı, boyınsha, kibi, yańlı, sıyaqlı, tárizli, taqılette, qurlı, qurlım, shelli, sebepli, sebepten, pishinde, qálpinde, túrde, ráwishte, retinde, sıpatında hám t.b.

Menen (penen, benen). Tyurkologlardıń pikirinshe, menen (penen, benen) tirkewishi tariyxıy shıǵısı jaǵınan birlen, birlán degen jıynaqlaw formasındaǵı sanlıq sózden kelip shıqqan. Birlen, birlán tirkewishi ayırım túrkiy tillerinde, máselen, qırǵız, qaraqalpaq tillerinde menen, qazaq tilinde men, ben, pen, ayırım jaǵdaylarda menen, benen, penen bolıp ta qollanıladı. Noǵay tilinde man, ban, pan, ózbek tilinde bilan, tatar tilinde belán, shor tilinde pıla, túrk tilinde ile, la xakas tilinde nan, gorno-altay tilinde –la bolıp hár túrli fonetikalıq variantlarda ózgergen. Geypara túrkiy tillerinde, máselen, qazaq tilinde men (menen) tirkewishi tirkewishlik haldan jalǵawlıq xızmetke ótip, házir kómekles sepliginiń jalǵawı sıpatında qollanıladı. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde menen tirkewishi jiyi

¹ Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. No'kis, 2010. 220-225-betler.

qollanıladı, al sóylew tilinde yamasa dialektlerde *menen* tirkewishinen basqa bilen/birlen, *birlán* formaları da qollanılwı múmkin. Bilen tirkewishi kóbinese klassik shayırlar shıǵarmalarında ushırasadı.

Menen (penen, benen) tirkewishi ataw sepligindegi sózlerdi basqarıp keliw menen birge, iyelik sepligindegi almasıqlardı da basqarıp keledi.

Menen (penen, benen) tirkewishi ózleri dizbeklesip kelgen sózler menen birge tómendegidey mánilerdi ańlatadı.

Shayırlar shıǵarmaları tilinde *menen* tirkewishi birgelik hám qarım-qatnaslıq mánilerdi bildiredi. Mısalı:

Ne bilmesen úyretter baring,

Adam, adam *menen* sol ushın («Sen hámmeni tınlama kewlim»).

Sebepten mánisin bildiredi. Mısalı:

Jetpey-aq qartayasań,

Jol júrsen arba *menen* («Jawın jawdı dep aytarma»).

Menen tirkewishi –ǵan formalı kelbetlik feyil menen dizbeklesip kelip, qarsılaslıq mánini bildiredi. Mısalı:

Tek qurı qol jalınǵan *menen*,

Qosıq saǵan esik ashpaydı («Doslarıma degenlerim»).

Jawın jawdı dep aytarma

Jup tamshı tamǵan *menen*.

Haqıyqatlıq hesh qashan da

Joldas bolmas jalınǵan *menen* («Jawın jawdı dep aytarma»).

Is-hárekettiń sının bildirip, qalay yamasa qáytip iske asıwın, isleniw usılın kórsetedi. Mısalı:

Sonda pútkil ıqlasım *menen*,

Kózlerińe tigiler edim («Esimde bar»).

Júrdim seniń hámiriń *menen*,

Hám dem aldım háwiriń *menen* («Ójet ekenseń»).

Materiallıq, predmetlik mánilerdi bildiredi:

Sham *menen* tabılar túsken bir tal shash,

Jıńishke bolsa da meyli, qanshama,

Adamgershilikti joytsań–tabılmas,

Eger eki kóziń quyash bolsa da («Adamgershilikke abaylı bolıń»).

Menen (penen, benen) tirkewishi, ataw sepligindegi sózlerdi basqarıp keliw menen birge, iyelik sepligindegi almasıqlardı da basqarıp keledi. Menen tirkewishi iyelik sepligindegi almasıqlardı basqarıp kelip, olar menen birgelik hám qarım-qatnaslıq mánisinde qollanıladı. Mısalı:

Áwıldep, shuwıldap tolqınıń *menen*

Japırıp óterdey bolıp juwırdıń... («Aral sazları»).

Biraq ta men jatırqańqırıp,

Seniń *menen* ayqasa kettim («Ójet ekenseń»).

Haqqında, jóninde, tuwralı jayında tirkewishleri grammatikalıq mánileri jaǵınan óz ara bir-birine sinonim bolıp keledi. Máselen, ol tuwralı, ol haqqında, ol jóninde dep kúndelikli turmısımızda bul tirkewishlerdi almastırıp qollana beriwge boladı. Solay bolsa da, tilimizde hár qaysısınıń qollanılıwında azı-kem mánilik ózgeshelikler ushırasadı. Bunday mánilik ózgeshelikler, tiykarınan, stillik talaplarǵa muwapıq kelip shıǵadı. Izertlenilgen materiallarǵa qaraǵanda tilimizde haqqında, tuwralı, jóninde tirkewishleri jiyi qollanıladı, al jayında tirkewishiniń qollanılıw sheńberi dáslepki tirkeyishlerden ádewir dárejede tarlaw. Bul tirkewishler ózleri basqarıp keletuǵın sózler menen birge tómendegidey mánilerdi ańlatadı.

Is-hárekettiń kim, ne, kimler, neler haqqında yamasa ulıwma bir nárseler joninde ekenligin bildirip, obyektlik qatnasta qollanıladı.

Mısalı:

Men *haqqında* shıǵar húkim,
Ayır meni bayram toyıńnan («Súyenedi adamǵa adam»).

Sen hámmeni tınlama qálbim,
Ne aytpaydı adam *haqqında* («Sen hámmeni tınlama kewlim»).

Sonnan soń,—
Watan *haqqında*
Adam *haqqında*
Iqlas *haqqında*
Qosıq jazarsań («Súyemen dep»).

Arqalı tirkewishi shayır shıǵarmalarında siyrek jumsalǵan:

Sen *arqalı* shıqqan joq pa alımlar
Sen *arqalı* shıqqan joq pa titanlar («Júrek»)
Janım súyer Ájiniyazdın sezimin,
Sol *arqalı* keler meniń jasarǵım
(«Kewlim súyer kókke talwas tiwdi»).

Ushın tirkewishi shayır shıǵarmalarında bir qansha ónimli qollanılǵan. Bul tirkewish ataw sepligindegi sózlerden keyin keliw menen birge, iyelik sepligindegi almasıq sózler menen (siltew hám belik almasıqları menen dizbeklesip keledi, al 3-bet kóplik sandaǵı iyelik sepligindegi betlik almasıǵı ushın tirkewishi menen dizbeklesip kelmeydi. Mısalı: Olardıń ushın dep ayılmaydı) dizbeklesip, olardı basqarıp keledi hám hár túrli mánilik qatnaslarda qollanıladı.

Ushın tirkewishi iyelik sepligindegi almasıq sózlerge dizbeklesip kelgende, ózi baylanısıp kelgen sózi menen birge kóbinese arnaw mánisinde qollanıladı ham ol máni bir qansha kúsheyttirilip beriledi. Mısalı:

Ata jerim, seniń *ushın*

Tógilse jasım.

Meniń jasım, ana-jerim,

Tek sağan tamsın («Gúldirletse gúldirmama»).

Meniń *ushın*: dos júregi tuwısqań,

Dos kewili–suwdan tınıq, Aydan aq («Suwdan tınıq, aydan aq»).

Sen óziń meniń *ushın*

Sulıwlıqtıń sárdarısáń.

Ol *ushın* shiyrin janımdı

Qıyğım kelip turıptı («Ay nigar biypárwasań»).

Ataw sepligindegi sózlerdi basqarıp keletuğın *ushın* tirkewishi óziniń dizbeklesip keletuğın sózi menen birge tómendegidey mánilerdi ańlatıp keledi.

Arnalğanlıqtı, qıya obyektlik mánini bildiredi. Obyektlik mánini bildiretuğın *ushın* tirkewishi kóbinese atlıq yamasa almasıq sózlerden keyin keledi. Ushın tirkewishi arnalğanlıq mánini bildirip kelgende, onı barıs sepliginiń jalğawı menen almastırıp aytıwğa boladı. Mısalı:

Doslarım kóp kemisimdi toltırğan,

Sol *ushın* da kóp ishinen «danaman» («Suwdan tınıq, aydan aq»).

...Adam *ushın* bul dúnyada joq

Ayralıqtan artıq alıslıq.

Meniń *ushın* bul dúnyada joq

Watan qushaǵınday nurlı jay.

Bóbek *ushın* bul dúnyada joq

Ana qushaǵınday jıllı ay («Appaq qardıń ústinde»).

Minseń moyın bolar, súyenseń tawın,

Perzent *ushın* ata «alladan» ullı («Ullı»).

Sebep mánisin bildiredi. Bul mánini ańlatıwda *ushın* tirkewishi kóbinese –ǵanı//–geni, –qanı, –keni, al siyrek jaǵdayda –ǵanlıǵı formaların qabıl etip kelgen sózlerden keyin keledi. Mısalı:

Adam bolǵanım *ushın* ba?

Qanat joq mende («Sonsha sulıw kóriner dúnya»).

Maqset mánisin bildiredi. Mısalı:

Eli *ushın* aytarı tek qalıs gáp,

Keleshekti qıyal menen naǵıshlap.

Sóziniń shınlıǵı *ushın* nan uslap

Ǵawqıldasar keshte qaraqalpaqlar («Ǵawqıldasar qaraqalpaqlar»).

Sol kemisti toltırmaq *ushın*,

Júr ekenbiz, jorajanlarım («Jorajanlarım»).

Naǵız adam bolıw *ushın* da,

Kerek eken jorajanlarım («Jorajanlarım»).

Sáwbetlesiw *ushın* báne kem deme:

Ushırasıw, úlpetlesiw, deńgene... («Ǵawqıldasar qaraqalpaqlar»).

Oǵan salamız biz júrekgeneńdi,
Eki úyde aza bolmawı *ushın* («Jaqsı adamnıń júregi»).

Kúliw *ushın* birlesip,
Jámlenisip alıstan («Kúlki degen múlki bar»).

Bizde de qanat bar, qustay ushıp
Qashıw *ushın* emes, ushıw *ushın*.
Hádayım qatallıqqa qasarısıp
Ósiw *ushın* («Shıdamlılıq»).

Sayın tirkewishi de shayırdıń qosıq qatarlarında ónimli ushırasadı. Ol kóbinese ataw sepligindegi atawısh sózlerge, sonıń ishinde ásirese waqıt mánisinde qollanılatuǵın atlıq sózlerge hám ǵan//-gen formalı kelbetlik feyillerge dizbeklesip keledi. Mısalı:

Qáдемиńdi qoyǵan *sayın*
Gúller ashılıp ırǵalar,
Shıq sırǵanar júzlerińnen,
Húsnıń kórip jıladı ma? («Muhabette bolmaydı—mákan»).

Sayın tirkewishi -ǵan//-gen affiksli kelbetlik feyilge dizbeklesip kelip sın hám sebep mánilerin bildirip, pısıqlawısh xızmetinde jumsaladı. Mısalı:

Tawlar ullı bolǵan *sayın*,
Qarlı bolar tóbeleri,
Quyash ullı bolǵan *sayın*
Nurlı bolar dógeregi («Tawlar ullı bolǵan sayın»).

Kibi, yańlı, sıyaqlı, sekilli, tárizli, taqılette, qurlım, shelli tirkewishleri ataw sepligindegi atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılatuǵın sózlerdi basqarıp kelip, ózleriniń dizbeklesip keletuǵın sozleri menen birge tilimizde

kóbinese teńewlik, salıstırıwlıq, al geyde muǵdarlıq mánini ańlatadı. Mısalı:

Geybir sózdi bolar muz dewge,

Gá ot *kibi* órteydi ol da,

Eldi gezgen buzıq sózlerde

Kewillerge urılǵan bomba («Geybir sózdi bolar muz dewge»).

Kewlim sayrar misli juldız shashqanday,

Janım meniń jasaradı jaz *kibi*

(«Kewlim súyer kókke talwas etiwdi»).

Ey sárwinaz, sen kelerseń,

Júrisleriń jeyran *kibi*,

Jáwhar kózińdi jaynatıp,

Qara oyaq-buyaǵına («Ey, nigar, biypárwasań»).

Ol urıstıń zıyanı *yańlı*

Hár kewilde jatıp parlaydı,

Ol yadro quralı *yańlı*

Adamlarǵa berer dárt-qayǵı («Geybir sózdi bolar muz dewge»).

...Sen *sıyaqlı* saltanattı

Túsimde de kórgenim joq,

Buniń ushın ant isheyin,

Ant ish deseń, olla, nigar («Ózińdey janıma jaqın»).

Kewlim meniń mına aspan *sıyaqlı*,

Janım meniń jaqsılıqqa qushtar-aw

(«Kewlim súyer kókke talwas etiwdi»).

Mánilik jaqtan kibi, yańlı, sıyaqlı, sekilli, tárizli, taqılette, qurlım, shelli tirkewishlerin –day//-dey, -tay//-tey affiksleri menen awmastırıp ta aytıǵa boladı.

Awa, men de jurtlar *sıyaqlı*,
Qarapayım qaraqalpaqpan («Pútinlik»).

Bizlerde sol ullı Antey *sıyaqlı*
Tamırlasıp turmız ana-jer menen («Antey»).

Marjan *kibi* dizilgen
Sózlerge zeynim ketkende,
Shatpaqlap qosıq jazıwdı
Qoyǵım kelip turıptı («Oho Pushkin parnasına»).

Ataw, iyelik sepligin basqarıp keletuǵın tirkewishlerdiń ishinde shayır shıǵarmalarında menen (benen, penen), ushın tirkewishleri jiysi jumsalǵan. Ózleri dizbeklesip kelgen sózler menen birlikte hár qıylı mánilerdi ańlatıp kelgen.

1.2. Baris sepligindegi sózlerdi basqarıp keletuǵın tirkewishlerdiń qollanılıwı

Baris sepligindegi sózlerdi talap etip, onıń menen bir mánilik qatnasta jumsalatuǵın tirkewishlerdiń baslıları tómendegiler: taman, jaqın, juwıq, salım, beyim, deyin, sheyin, shekem, qarsı, bola, qaraǵanda, qaramastan, qarap, qaray, say, sáykes.

Tańǵa *beyim* taxatı bolmay,
Qazıǵında ketti súyretip («Gúldir-gúldir kisner jániwar»).

Taman, jaqın tirkewishleri. Bul tirkewishler barıs sepligindegi atawısh sózlerge dizbeklesip, sol sóz benen birge orın, waqıt mánilerin anlatıp, pısıqlawısh xızmetinde jumsaladı:

Aytarım az mudam maqtanıp,

Mağan *jaqın* janajanlarım («Jorajanlarım»)

Qarap, qaray tirkewishleri ózleriniń dizbeklesip keletuǵın barıs sepligindegi sózleri menen birge hár túrli mánilerde qollanıladı. Mısalı:

Jıltıraq shıqlardı,

Kóz jası deser:

Jıltıldığa *qarap*:

Kewlimiz óser («Kók shóplikte kózdey»).

Al yaxshı xosh bolıń, xosh bolıń doslar,

Aǵıńız, túslikke *qaray* aǵıńız («Gúz aqshamında»).

Ómir jollarında súrnikseńiz de,

Shınlıq qapısına *qaray* súrnigiń («Súrnikseńizde»).

Bunda birinshi mısalda sebep, keyingi mısallarda is-hárekettiń baǵdarın bildirip kelgen.

1.3. Shıǵıs sepligindegi sepligindegi sózlerdi basqarıp keletuǵın tirkewishlerdiń qollanılıwı

Ayırım tirkewishler shıǵıs sepligindegi atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılatuǵın sózlerdi talap etip, olar menen belgili bir mánilik qatnasta jumsaladı. Shıǵıs sepligindegi sózlerdi talap etetuǵın tirkewishler de, basqa tirkewishlerdey bir jaǵınan ózi dizbeklesip kelgen sóziniń mánisin tolıqtırıp, anıqlap kelse, ekinshi jaǵınan olar bir mánili sóz benen ekinshi bir mánili sózdi (bunda atawısh sóz

benen feyil sóz názerde tutılıp otır) bir-birine baylanıstırıp keledi. Bunday tirkewishlerge beri, berli, beter, baslap, burın, ilgeri, aldın, keyin, soń, góri, basqa, ózge, bóten, tısqarı, aslam, artıq hám t.b. kiredi.

Dostım, dúnya aqlılınnan *tısqarı*,
Til buwınsız, sóz sóyleme ushqarı,
Kóp bolsa jıgittiń jaqın dosları,
Onıń kewli tasqın dáryadan ullı («Ullı»).

Beri, berli tirkewishleri kóbinese shıǵıs sepligindegi atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılatuǵın sózlerdi basqarıp keledi. Olar ózleriniń basqarıp keletuǵın sózleri menen birge, tiykarınan, waqıtlıq mánide qollanıladı. Mısalı:

Sızbay turıń ele, Ábenov degen
Biraz jıldan *berli* belgili adam («Jaqsı adamnıń júregi»).

Onnan *beri* on jıl ótti aradan,
Ásten tú sireyin men esińizge («Jaqsı adamnıń júregi»).

Eki kúnnen *berli* jinli súreyli.
Bir qara kóleńke qalmas izimnen («Jaqsı adamnıń júregi»).

Sonnan *berli* jerde jatırǵan
Nandı kórsem ashıydı janım («Nan haqqında qosıq»).

.. Million jıldan *berli* insanǵa joldas,
Bul dúnya milliard jıl turǵan emes pe
 («Dúnya dártlerimdi meniń qozǵadı»).

Baslap tirkewishi óziniń dizbeklesip keletuǵın shıǵıs sepligindegi sózi menen birge, tiykarınan, waqıtlıq mánini bildiredi. Shayır shıǵarmalarında derlik ushıraspaydı.

Burın, ilgeri, aldın tirkewishleri bir-birine sinonim bolıp, olardıń úshewi de tilimizde qatar qollanılıp kelmekte. Biraq ilgeri, aldın tirkewishlerinen góre burın tirkewishi bir qansha ónimli qollanıladı. Bul tirkewishler tilimizde kóbinese shıǵıs sepligindegi atawısh yaki atawıshlıq xızmette qollanılatuǵın sózlerdi basqarıp, olardıń mánisin keńeytip, tolıqtırıp, dálme-dál túsindirip keledi hám ózleri baylanısıp keletuǵın sózleri menen birlikte kóbinese waqıtlıq mánide qollanıladı. Mısalı:

Biraq menmen bolmaqtan *aldın*,

Tıńlap turıw kerek waqtında («Sen hámmeni tıńlama kewlim»).

Keyin, soń. Bul tirkewishler óz ara sinonim bolıp, olar kóbinese shıǵıs sepligindegi atawısh yamasa atawıshlıq xızmettegi sózlerden keyin keledi. Shıǵarmada bul tirkewishler ónimli jumsalǵan. Ózleriniń dizbeklesip keletuǵın sózleri menen birge hár túrli mánilerde qollanılǵan.

Waqıtlıq mánide keliwi ónimli. Mısalı:

Bir ıdısqa salıp jawıp qoyıńız,

Ústine shań tozań túspesin hasla.

Birazdan *soń* onı ornatamız biz

Ólim halatında jatqan nawqasqa («Jaqsı adamnıń júregi»).

Bir predmettiń háreketinen keyin ekinshi bir predmettiń háreketi onıń izin basa alatuǵınlıǵın bildiredi.

Sonnan *soń*,-

Watan haqqında

Adam haqqında

Iqlas haqqında

Qosıq jazarsań («Súyemen dep»).

Basqa, ózge, bóten tirkewishleri óz ara sinonim bolıp keledi. Olar kóbinese shıǵıs sepligindegi atawısh yamasa atawıshlıq xızmettegi sózlerdi basqarıp ózleri dizbeklesip kelgen sozler menen birge ajratıwshılıq mánini bildiredi. Mısalı:

Ózimnen *basqanı* aqılsız desem,

Onda mennen *basqa* nadan bolmaydı («Bolmaydı»).

Beter tirkewishi shıǵıs sepligindegi atawısh sózlerge dizbeklesip, sol sózdiń mánisin basqa bir waqıyaǵa salıstırıp, kúsheytıp kórsetedi:

Birewdi munaytıp júrgen adamdı,

Iyt etinen *beter* jek kórer edi («Jaqsı adamnıń júregi»).

Góre tirkewishi de shıǵıs sepligindegi atawısh sózlerge dizbeklesip, sol dizbeklesken sózine basqa bir predmet, waqıyalarǵa qatnaslı salıstırıwshılıq mánini beredi. Mısalı:

Mıń ret esitip júrgennen *góre*,

Abzalıraq bolar bir ret kórgen («Jaqsı adamnıń júregi»).

Aslam tirkewishi shıǵıs sepligindegi sózlerdi basqarıp keledi hám onı menen birge tilimizde kóbinese san muǵdarlıq mánini bildiredi.

Shayır shıǵarmaları tilinde shıǵıs sepligin basqarıp keletuǵın tirkewishlerdiń ishinde beri, berli, soń, burın tirkewishleri ónimli jumsalǵan.

T.Mátmuratov shıǵarmalarında tirkewishlerdiń barlıq túrleri de ushırasadı. Olardıń ayırımları jiyi jumsalsa, ayırımları siyrek qollanılǵan. Máselen, ataw sepligin basqarıp keletuǵın tirkewishler kóp jumsalıp, olardıń ishinde menen, ushın tirkewishi ózleri dizbeklesip kelgen sózler menen birge waqıtlıq, sherikleslik, sınıqlıq, predmetlik, qarsılaslıq hám taǵı basqa da bir qansha mánilerde kelgen. Sonday-aq kibi, yańlı tirkewishleri de jumsalǵan. Shıǵıs sepligin basqarıp keletuǵın tirkewishlerden beri, berli tirkewishlerin shayır shıǵarmalarında kóplep ushıratamız. Olar, tiykarınan, waqıtlıq mánini bildirip kelgen. Barıs sepligi menen dizbeklesip kelgen tirkewishlerden qaray, qarap tirkewishleri jiyi ushırasadı.

II bab. T.Mátmuratovtın shıǵarmalarında dánekerlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri

Dánekerler tirkewishler yamasa janapaylar sıyaqlı tek belgili bir sózge ǵana tán bolıp dizbeklesip kelmeydi, al, sóz benen sózdiń, sóz toparlarınıń, birgelkili aǵzalırdıń, qospa gáptegi jay gáplerdiń araların baylanıstırıw xızmetin atqaradı. Dánekerler ózgermeytuǵın morfologiyalıq kategoriya bolıp tabıladı. Sebebi olar sóz ózgertiwshi hám sóz jasawshı affikslerdi qabıl etpey, turaqlı, qalıplesken túrde qollanıladı.

Dánekerler gáptegi sintaksislik xızmetine qaray dizbeklewshi hám baǵındırıwshı dánekerler bolıp ekige bólinedi.

Biz jumısıımızdıń bul babında shayır shıǵarmalarında qollanılgan dánekerlerdi dizbeklewshi hám baǵındırıwshı dánekerlerge bólip úyrendik.

2.1. Dizbeklewshi dánekerlerdiń qollanılıwı

Dizbeklewshi dánekerler gáptiń birgelikli aǵzaları menen dizbekli qospa gáptegi sınırlardıń araların bir-biri menen teń túrde baylanıstıradı hám olardaǵı hár túrli mánilik qatnaslardı bildiredi. Dizbeklewshi dánekerler shayır shıǵarmalarında ańlatqan mánilik ózgesheliklerine qaray biriktiriwshi dánekerler, qarsılas dánekerler, awıspalı dánekerler, gezekles dánekerler bolıp tórt toparǵa bólinedi.

a) Biriktiriwshi dánekerler. Shayır shıǵarmalarında dizbeklewshi dánekerlerdiń barlıq túrleri jiyi ushırasadı. Olar, tiykarınan, gáptiń birgelikli aǵzaların, dizbekli qospa gáptiń jay gáplerin óz ara baylanıstırıw ushın qollanıladı hám olardıń arasındaqı mánilik baylanıstıń bir-biri menen teń ekenligin bildiredi. Biriktiriwshi dánekerlerge hám, hám de, jáne, jáne de, taǵı, taǵı da, menen, benen, penen, da, de, ta, te kómekshi sózleri kiredi.

Biriktiriwshi dánekerlerdiń dánekerlik xızmette qollanılıw dárejesi, yaǵnıy olardıń eki yamasa bir neshe birgelkili aǵzalırdıń araların, sonday-aq, dizbekli

qospa gáptiń sınaqlarınıń araların óz ara baylanıstırıp keliwi hámмесinde bir qalıpte yamasa teńdey emes. Óytkeni olardıń hár qaysısınıń ózine tán ózgesheligi bar. Máselen, hám dánekeri dánekerlik xızmette júdá ónimli qollanıladı. Jáne dánekeri hám dánekerine qaraǵanda qollanıluwı jaǵınan ónimli emes, al, bir qansha ıqsham túrde jumsaladı. Al, taǵı dánekeri joqarıdaǵı hám, jáne dánekerlerine salıstırǵanda dánekerlik xızmette bir qansha siyreklew ushırasadı.

Hám dánekeri. Bul dáneker atawışlardan, feyillerden, hám ráwishlerden bolǵan, kóbinese eki sınırlı birgelikli aǵzalardı bir-biri menen baylanıstırıw ushın xızmet etedi. Mısalı:

Kim de kim shayır bolsa,
Abdulla *hám* Erkin bolǵay,
Júreklerde mehir bolǵay,
Qosıqlarda tolqın bolǵay («Qálemles ózbek shayırlarına»).

Bağlardı *hám* arnalarđı jańartqan,
 Mekteplerdi *hám* úylerdi aǵartqan
 («Qatań jıllar edi urıstan sońǵı»).

Hám dánekeri kelbetliklerden bolğan birgelikli aǵzalardı baylanıstıradı.

Mısalı:

Kónildiń sarayınan sır aqtartıp,
Jaqın *hám* sırlas qılǵan birádarlıq («Birádarlıq»).

Xalqımnın kónlinde asqar tawlar da
Berdaqtaý ullı *hám* biyik bolmaydı («Berdaq»).

Hám dánekeri almasıq sózlerdi baylanıstırıw ushın qollanıladı:

Hár bir oylar sen *hám* bizdegi

Ele-ele ashılmay jatar («Báhár keldi jáne aylanıp»).

Hám dánekeri atlıq sózlerdi baylanıstırıw ushın qollanıladı:

Poeziya, muhabbet *hám* hadallıq,

Al, bularsız jasaǵannıń...push bári

(«Tıńla meni poeziya qushtarı»).

Bultlar kóship keter, kókte kún qalar,

Jıllar ótip keter, qız *hám* ul qalar,

Taslarda kúsh penen unday untalar,

Olarda adamday shıdam bolmaydı («Bolmaydı»).

Hám dánekeri feyil sózlerdi baylanıstırıw ushın xızmet etedi:

Adamiyzattıń balası

Hám urısıp *hám* jarasar («Adamǵa shın dos kerek»).

Kúnlenip *hám* qızǵanıp, giná, min taǵıp,

Júrgenler sirá dá bizlerge dástan («Jaqsı adamnıń júregi»).

Kewildi muzlatar *hám* de eriter,

Eki ushlı eken sózleri bunıń («Jaqsı adamnıń júregi»).

Hám dánekeri dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıwda da qollanıladı, biraq ónimli emes. *Hám* dánekeri arqalı baylanısqa dizbekli qospa gáplerdiń jay gáplerindegi is-háreket bir waqıtta *hám* izbe-iz bolǵanlıǵın bildiredi. Mısalı:

Meniń «kerek emes» degenim,

Hám jaqtırmay úndemegenim,—

Kerek bolıp qaladı bazda («Kerek emes, kerek»).

Doslar hárgiz aytpaw kerek mayda gáp

Hám jollardan júrmew kerek tayǵanaq («Suwdan tınıq, aydan aq»).

Nege, doslar geybir kisiler

Qoyar ózin jurttan joqarı?

Hám ózlerin azlaw túsiner,

Hám arttırıp qoyar bahanı? («Shıńlar shaqıradı...»)

Geybirewdiń shıqqan shıńları

Bolsadaǵı shıńlar asqarı,

Oǵan qanáát etip turmaydı

Hám kúseydi olar basqanı («Shıńlar shaqıradı...»).

Suwlardıńnıń sesti keler tik jardan páske qulaǵan,

Hám Qarataw qabaq úygen, iyrenlep aqqan say sala,

Hám nay shertip júrgen shopan mal baǵıp kók maysada

(«Tuwılǵan úlkem haqqında»).

Bári saǵan bolsın, balam-ay,

Qanshama kóp oyınshıqların.

Geyde jalıǵasań qaramay

Hámde taslap keteseń bárin («Nurbergenge»).

Bul mısallarda dánekerli qospa gáplerdiń quramındaǵı komponentlerdi hám dánekeri baylanıstırıp bir waqıtta yamasa izbe-iz bolǵan waqıya, hádiyse, is-háreket procesin ańlatıp kelgen.

Jáne dánekeri birde mánili sóz sıpatında ráwish bolıp kelse, birde kómekshi sóz sıpatında dáneker bolıp keledi. Eger jáne dánekeri ráwish sóz sıpatında kelse, ol kóbinese ózi gárezli bolǵan feyil sózler menen mánilik jaqtan baylanısıp,

pısıqlawıshlıq qatnasta qollanıladı. Belgili bir sorawǵa juwap beredi. Al, jáne sózi dáneker sıpatında kelse, belgili bir sorawǵa juwap bermeydi. Ol birgelikli aǵzalardı hám dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıw ushın xızmet etedi.

Jáne dánekeri dánekerlik xızmette qollanılganda xızmeti jaǵınan hám, taǵı dánekerlerine júdá jaqın keledi. Bunday jaǵdayda jáne dánekeriniń ornına hám, taǵı dánekerlerin awmastırıp aytıwǵa boladı. Degen menen, jáne dánekeriniń ózine tán ózgesheligi, parqı belgili bolıp turadı.

Jáne dánekeri qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırǵanda hesh bir komponenttiń quramında emes, jeke, dara halında turadı. Bul dáneker menen baylanısqa dizbekli qospa gápler bir waqıtlı, izbe-iz is-háreketti bildiredi. Shayır shıǵarmalarında siyrek qollanılganlıǵın kóremiz. Mısalı:

Biz ushırasqa say jaǵasında,
Men de keldim kóklemde *jáne*
Báhár keldi quslar da hám dam,
Jumısıımız shala bolmasın *jáne*,
Ásbap-úskeneni ótkeriń kózden («Jaqsı adamnıń júregi»).

Taǵı, taǵı da dánekerleri arqalı baylanısqa dizbekli qospa gáptiń sınırları óz ara bir-biri menen eki túrli mánilik qatnasta baylanısıp keledi:

A) bir waqıtlıq mánilik qatnasta:

...Tınlamayman dep júrip *taǵı*
Bólinbegil qádirli kópten («Sen hám meni tınlama kewlim»).

...Ómir degen azappa dep oylasaq,
Bir jaǵında quwanışı bar *taǵı* («Dáwir bizge»).

.... General shayırlar kóp,
Kóp *taǵı* talabanlar,
Qánekey biz hám bassaq
Jaqsılar ótken izdi! («Bálentlik»).

Menen, benen, penen dánekerleri. Bul dáneker atawısh sózlerden, atlıqlasqan kelbetlik hám kelbetlik feyillerden bolǵan eki sınıarlı birgelikli aǵzalardıń arasın baylanıstırıp keledi. Mısalı:

Doslar *menen*, qostar *menen* xosh kewlim,
Qattı ketsem, ózimdi ózim qısarman,
Sonda ǵana men ózime usayman («Sonda ǵana men ózime usayman»).

Ataw sepligindegi atlıq sózlerdi baylanıstırıp keledi. Mısalı:

Shaqırmasa ózińde Parnas,
Ilhamlanıp qosıq jazıwǵa.
Onda seni úyrete almas,
Pushkin *menen* Ájiniyazıń da («Doslarıma degenlerim»).

Menen, benen, penen dánekeri birgelikli aǵzalardı ekew ara juplastırıp kelip te baylanıstırıw múmkinshiligine iye. Bunday jaǵdayda aytılajaq pikir dál hám ótkir beriledi.

Da, de, ta, te dánekeri. Qaraqalpaq tilinde *da, de, ta, te* kómekshi sózi dáneker hám janapay xızmetinde qollanıladı. *Da, de, ta, te* dánekerleri kóbinese eki sınıarlı birgelikli aǵzalardıń arasın, dizbekli qospa ǵáptegi jay ǵáplerdi, sóz benen sózdi óz ara baylanıstırıp keledi.

Da, de, ta, te dánekerleri birgelikli aǵzalar menen qaytalanıp keliw arqalı *da* jasaladı hám olardı bir-biri menen baylanıstırıw xızmetin atqaradı. Bunday jaǵdayda *da, de, ta, te* dánekerleri kúsheytiw mánisin bildirip keledi. Mısalı:

Qansha qıynalsam *da*, sheksem *de* azap,
Kóteremen haqıyqatlıq bayraǵın («Jaqsı adamnıń júregi»).

Túlki *de*, qasqır *da*, maymıl *da* meyli,

Haqın bar ázzezúl, shaytan deseń de,

Biraq tyurma bolıp ketpesin keyni («Jaqsı adamnıń júregi»).

Da, de, ta, te dánekerleri eki sózdiń arasında kelip, olardı bir-biri menen baylanıstıradı hám sol arqalı is-hárekettiń tez iske asatuǵınlıǵın bildiredi.

Da, de, ta, te dánekerleri menen baylanısqa dizbekli qospa gáplerdegi jay gáplerdegi is-háreket, waqıyalardıń bir waqıtta bolǵanlıǵın bildiredi.¹ Bul dánekerler jay gáplerdiń aralarında da qollanıwı múmkin yamasa hár bir jay gápte tákirarlanıp ta keledi.

Soday-aq, da, de, ta, te dánekerleri menen baylanısqa dizbekli qospa gápler izbe-iz is-háreketti bildiriw menen sebeplik mánini de bildiredi. Mısalı:

Kim bilmeydi uyqastırıwdı,

Uyqastırar «sınshı»larıń *da*,

Kókirekte bolmasa kóziń,

Tanıw qıyın qosıq dúnyasın («Doslarıma degenlerim»).

Qansha qıynalsam *da*, sheksem *de* azap,

Kóteremen haqıyqatlıq bayraǵın («Jaqsı adamnıń júregi»)

Shayır shıǵarmalarında biriktiriwshi dánekerlerden hám, menen, benen, penen, da, de, ta, te dánekerleri jiyi qollanılgan. Bulardan menen, benen, penen, da, de dánekerleri, tiykarınan, gáptiń birgelikli aǵzaların baylanıstırıp kelse, hám dánekeri dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıwda jumсалған.

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. Нөкис, 1994, 372-бет.

b) Qarsılas dánekerler. Qarsılas dánekerler birgelikli aǵzalardı, dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi bir-birine qarama-qarsı mánilik qatnasta baylanıstırıw ushın qollanıladı. Qarsılas dánekerlerge *biraq, lekin, al, sonda da, solay da, solay bolsa da, sóytse de, degen menen* hám t.b. dánekerler kiredi.¹¹

Qarsılas dánekerler birgelikli anıqlawısh, birgelikli tolıqlawısh, birgelikli pısıqlawıshlardı baylanıstırıp keledi. Birgelikli tolıqlawısh penen birgelikli pısıqlawıshlardıń arasın baylanıstırıp keliwi tilimizde siyrek ushırasadı.²¹ Mısalı:

Isıqsań-aw *biraq* ta mudam,
Sol kózleriń mennen uyalar.
Qaranı *biraq* aq qılmas,
Sırlasım dep sóz aytsań,
Awzında sirá gáp turmas
Jurt oǵan inanbaǵan soń («Jaqsılıqtıń belgisi»).

Qasımdaǵı ğarrı shopan *biraq* ta,
Búrkit párwazına qızıqsınbadı («Búrkit»).

Doktorlarǵa bolar qalay islese...
Aspan jerge túsip, jer oyılmaydı.
Biraq júrek óz ornına túspese ardı qıynaydı
(«Jaqsı adamnıń júregi»).

Biraq, lekin dánekerleri eki jay gápti bir-birine qarsılas mánide baylanıstırıp, bir pútin kommunikativlik birlikti bildiretuǵın qarsılas dizbekli qospa gápti payda etedi. Mısalı:

Qanshama qızlar bar! Ne payda *biraq*,
Birazı tákabbir, birazı inaq,

¹ Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. No'kis, «Bilim», 2010, 229-bet.

² Даўёнов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, 1994, 74-82-betler.

Súygeniń qayda dep qoymadı sorap,
Qızlar soraǵan yar sen qayladasań?

(«Tawlardıń shawqımlı sayları óter»).

Qarsılas dánekerler dizbekli qospa gáptiń sınaqların baylanıstırıwda geypara ózgesheliklerge iye boladı.

Biraq, lekin dánekerleri mánileri bir-birine qarama-qarsı bolmaǵan jay gáplerdi qarsılaslıq mánide baylanıstıradı:

...Gúller quwraǵanda,

Jıltıraydı shıq.

Biraq, ol hesh qanday

Bolmaydı qızıq («Kók shóplikte kózdey»).

Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń bayanlawıshlarınıń ekewi de bolımsızlıq yamasa bolımlı mánide kelgende, olardı qarama-qarsı mánide baylanıstıradı:

Mensinbeymen, mensinbeymen hesh kimdi

Biraq, geyde doslarıma jaqpayman («Suwdan tınıq, aydan aq»).

Sen shıqqan biyikke shıǵa almaspan,

Jurtqa hámirim júrmes, *biraq*, umıtpa («Shayır tábiyatı»).

Jaqsınıń qadiriń bilmeymiz *biraq*,

Eger aramızda jaman bolmasa («Adamlar, Adamlar»).

Bayanlawıshları birinde bolımlı, ekinshisinde bolımsız feyilden bolǵan jay gáplerdi baylanıstıradı. Mısalı:

Geybirewler meni geyde kúnleydi,

Biraq ózi kúnlegenin bilmeydi («Suwdan tınıq, aydan aq»).

...Qıyal etiw jaqsı, *biraq* ta
Qurı qıyal bálentlik emes («Bálentlik»).

Zat kerek pe,
Az kerek pe, kóp kerek pe,
Satayın.
Biraq ta men
Watanımdı,
Xalqımdı,
Ideyamdı satpayman («Isenbeymen baska jánnet bar dese»).

Biraq, lekin dánekerleri bayanlawışları birdey formağa iye bolğan dizbekli qospa gáptegi jay gáplerdi qarsılas mánide baylanıstıradı:

Ómir súrsem biyqayǵı,
Júzge jetip bararman.
Biraq ta men sońında
Adam bolmay qalarman («Oy tolǵawı»).

Jas áwladlar, qızım hám ulım,
Gónergen jollardan shıǵıńlar,
Biraq, nandı ádiwleytuǵın
Jasasın sol ólmes uǵımlar («Nan haqqında qosıq»).

Bunday dizbekli qospa gáplerde biraq, lekin dánekerleri eki túrli xızmetti qosa atqaradı.¹ Birinshiden, olar eki jay gáptegi oy-pikirdiń bir-birine qarama-qarsı ekenligin ańlatadı. Ekinshiden, eki jay gápti bir-birine baylanıstırıp keledi. Biraq, lekin dánekeri qarsılaslıq mánini hám baylanıstırıwshılıq xızmetti teńdey iske asıradı.

¹ Дәўєнов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, 1994, 74-82-бетлер.

Sonda da, solay da, solay bolsa da, sóytse de, degen menen dánekerleri dizbekli qospa gápтеgi jay gápтерdi bir-birine qarsılaslıq mánide baylanıstıradı.

Sonda da dánekeri quramındaǵı jay gápтерdiń bayanlawıshları birinde bolımlı, ekinshisinde bolımsız bolıp kelgen qarsılas dizbekli qospa gápтерdi baylanıstıradı. Mısalı:

Biraq, geyde doslarıma jaqpayman,
Men *sonda da* solardı kóp jaqlayman («Suwdan tınıq, aydan aq»).

Ey, nigar, biypárwasañ,
Hesh ilmeysen názeriñe.

Sonda da sen túserseñ,
Shayırlardıń ǵázzeline («Ey, nigar, biypárwasañ»).

Al dánekeri dizbekli qospa gápтеgi jay gápтерdi bir-biri menen qarsılaslıq mánide baylanıstaradı. Bunday qospa gápтеgi jay gápтерdiń bayanlawıshları hár qıylı hám birgelikli formalarda qollanıladı. Ayırım jaǵdaylarda al dánekeri arqalı baylanısqa dizbekli qospa gápтерdiń dáslepki sınarınıń bayanlawıshı bolımlı, al keyingi gápтиń bayanlawıshı bolımsız boladı. Sonday-aq, qospa gápтиń quramındaǵı jay gápтерdiń ekewiniń de bayanlawıshları bolımlı bolıp keledi.¹ Mısalı:

Poeziya, muhabbet hám hadallıq,
Al, bularsız jasaǵannıń...push bári
(«Tıńla meni poeziya qushtarı»).

Pispey qalıp burın eginler,
Sol nan ushın tógilgen jaslar
Al házirgi geybir kelinler,
Nan usaǵın sıpırıp taslar («Nan haqqında qosıq»).

¹ Дәуєнов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, 1994, 75-бет

T.Mátmuratov shıǵarmalarında qarsılas dizbekli qospa gáptiń komponentlerin óz ara baylanıstırıwda – biraq dánekeri jedel qollanılǵan.

Degen menen dánekeri de dizbekli qospa gáplerdi baylanıstırıwda siyrek qollanıladı.

Solay etip, qarsılas dánekerler mánileri bir-birine qarama-qarsı bolǵan qospa gáplerdiń jay gáplerin baylanıstırıwda ónimli qollanıladı. Bul dánekerler dara túrinde de (biraq, lekin, al), qospa túrinde de (solay da, sóytse de, sonda da, biraq ta, degen menen) qollanıladı.

v) Awıspalı dánekerler. Awıspalı dánekerler gáptegi birgelikli aǵzalardı hám qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıw ushın xızmet etedi.¹ Awıspalı dánekerlerge *ya, yamasa, yaki, bolmasa, ya bolmasa, yaki bolmasa, ne, álle, meyli* dánekerleri kiredi.

Kónil aspanımnıń bultların,

Álle bir jaqlarǵa quwdıńız («Jaqsılıq»).

Ya, yaki, yamasa, ya bolmasa, bolmasa, yaki bolmasa, ne, álle awıspalı dánekerleri awıspalı dizbekli qospa gáplerdi baylanıstıradı. Awıspalı dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasındaǵı sintaksislik qatnas hár qıylı boladı.

Awıspalı *ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa* dánekerleri qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń hár birinde qaytalanıp keledi, yamasa komponentleriniń arasında keledi. T.Mátmuratov shıǵarmalarında *ya bolmasa* dánekeri menen baylanısqa awıspalı dizbekli qospa gápler jiyi qollanılǵan. Mısalı:

Ushqınıp ótip kettiń

Kóz aldımnan keshe kúndiz,

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалығы хәм морфология. Нөкис, 1994, 361-бет.

Kórgenim anıqpedi,

Ya bolmasa tús edime? («Ay nigar biypárwasañ»).

Bul mısalda *ya bolmasa* dánekeri eki jay gápti baylanıstıradı yamasa hár bir jay gáp penen qaytalanıp kelip te qollanıladı. Usı dánekerlerdiń qatnasındaǵı jay gáplerdiń is-háreketleri awıspalı máni bildiriw menen qatar, boljawlı mánige de iye boladı.

Ya, yaki dánekeri menen baylanısqa awıspalı dizbekli qospa gápler is-háreketiń iske asıwı ya aspawın bildiriw menen birge boljawlı mazmunda da aytıladı. Mısalı:

Ya tábiyat aǵla sennen,

Ya sen aǵla tábiyattan,

Usınshama shıray bergen

Aziyanıń dilbarına! («Qarshıǵaday qıyallanıw»).

Jumsamaǵan nege basqa bir,

Maqluqlardı *yaki* quslardı?

Ya, yaki, yamasa dánekerleri soraw mazmunında ayılǵan qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıp kelgende, qospa gáp komponentlerindeki mazmun sóylewshi ushın anıq bolmaydı, sonlıqtan boljaw mazmunında aytıladı. Bunday soraw gáplerdeki mazmun biri-ekinshisine salıstırıladı. Mısalı:

Kórgenim anıqpedi,

Ya bolmasa tús edime?

Júregimdi salsań kosmonavtqa,

Yaki bir ájayıp shayırga berseń («Jaqsı adamnıń júregi»).

Islegenim sawappa *ya* qılmıs pa?

Ah usı másele qıynap tur meni («Jaqsı adamnıń júregi»).

Bolmasa awıspalı dánekeri dizbekli qospa gáplerdi baylanıstırıp keledi. Bul jaǵdayda jay gápleriniń bayanlawıshları modallıq máni bildirip boljawlı mazmunda aytıladı. Mısalı:

Bul ushın sizlerdi keshire almaspan,

Bolmasa júzleriń ısıqdur maǵan («Jaqsı adamnıń júregi»)

Men anańman,

Men Ómirgúl kempirmen,

Ómirińmen,

Ómirińdi óltirmeń

Bolmasa mendey anasız,

Qarap bolasız, qarap bolasız («Ana-jer debdiwi»).

Sonday-aq, dizbekli qospa gáptiń birer komponentin qalǵan awıspalı mánilik jay gápler túsindirip keledi. Bunday jaǵdayda birinshi jay gáp ulıwmalıq mazmunda aytıladı:

Bul biyshara quwnaq, júrekten tozǵan,

Bolmasa saz eken barlıq aǵzası («Jaqsı adamnıń júregi»).

Sen sonı dálillep bereseń endi,

Bolmasa jamanlıq etemen saǵan,

Men seniń ózińnen aldım ba para («Jaqsı adamnıń júregi»)

Sonday-aq, ya, yaki, yamasa, ya bolmasa, bolmasa, ne, álle, meyli dánekerleri birgelikli aǵzalardı baylanıstırıwda ónimli qollanıladı. Mısalı:

Bolsın *meyli* ministr,

Bolsın *meyli* atshabar,

Kelinshek te, kúyew de

Óz úyińde ot jaǵar («Erli-zayıplılar haqqında»).

Keltirilgen mısallarda ya awıspalı dánekeri birgelkili baslawısh, anıqlawısh, tolıqlawısh aǵzalardı baylanıstırıp kelgen. Al, ne, álle, meyli dánekerleri qospa gáplerdi baylanıstırıwda az qollanıladı.

g) Gezekles dánekerler. Gezekles dánekerler birgelikli aǵzalardı hám dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi gezekleslik mánide baylanıstırıw ushın qollanıladı. Tilimizde *gá*, *gáhi*, *geyde*, *bazda*, *birese*, *birde*, *bir*, *ári* dánekerleri gezekler dánekerler dep ataladı.

Gá dánekeri tilimizde ónimli qollanıladı. Bul dáneker birgelkili atlıq, birgelikli kelbetlik, birgelikli feyil sózlerdi baylanıstırıp keledi. Mısalı:

Sózleri *gá* záhár, *gá* shiyrin sheker,

Nárese tusinbedim, aytqanda shının («Jaqsı adamnıń júregi»).

Geyde dánekeri birgelikli aǵzalardıń arasın, birgelikli atlıqlardı, birgelikli feyillerdi, birgelikli kelbetliklerdi baylanıstırıw ushın qollanıladı. Mısalı:

Geyde ǵamlı, *geyde* jaydarı óter,

O, meniń dilbarım, sen qaylardasań?

(«Tawlardıń shawqımlı sayları óter»).

Men bilmespen *geyde* ókpe, ashıwdı,

Men bilmespen sirá sóylep qasıwdı,

Men bilmespen *geyde* asıp-tasıwdı,

Asıp ketsem, keyin jeymen pushayman,

Sonda ǵana men ózime usayman («Sonda ǵana men ózime usayman»).

Geypara gezekles dánekerler ayırım orınlarda eki sınırlı birgelkili aǵzalardıń arasın baylanıstırıp ta keledi. Gezekles dánekerlerdiń eki sınırlı birgelkili aǵzalarınıń arasın baylanıstırıp keliwi júdá siyrek ushırasadı.

Bazda dánekeri birgelikli aǵzalardı hám qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıw ushın xızmet etedi hám gezeklesip iske asatuǵın is-háreket hám waqıyalardı bildiredi. Mısalı:

Sulıwlardıń shırayın, túsın,

Súyip *geyde* qátelesemiz.

Sol sulıwdan qutılıw ushın

Bazda dúnya-maldan keshemiz («Qarama-qarsılıq»).

Bul qosıq qatarlarında «geyde», «bazda» dánekerleri almasıp qollanılǵan.

Gá, gáde, geyde dánekerleri dizbekli qospa gáptiń jay gáplerin baylanıstırıwda keń qollanıladı. Olar hár bir jay gáp penen qaytalanıp ta, yamasa eki jay gáptiń arasın baylanıstırıp ta kele beredi. Mısalı:

Sulıwlıq meniń kózime,

Kórinbes jalǵız.

Gá nur bolıp kóriner,

Gá bolar Nárgiz

Gá boladı aǵın suwlar,

Iyreńlep aqqan

Gá boladı nazlı dilbar,

Bir qıya baqqan

Gá boladı kewlimde ósken

Lázzetli sesler («Sonsha sulıw kóriner dúnya»).

Sulıwlıq boladı *geyde*,

Juldızlı aqsham («Sonsha sulıw kóriner dúnya»).

Aǵın suw boyında otırsam *gáde*,

Pariyshan oylarım bolmaydı ada («Tawlardıń shawqımlı sayları óter»).

Gá, geyde, gáde dánekerleri menen baylanısqa qospa gáplerdiń jay gáplerindegi is-háreket waqıya gezeklesip awmasıp bolǵanlıǵın bildiredi.

Gezekles dánekerler birgelikli aǵzalardı, birgelikli feyillerdi, birgelikli kelbetliklerdi, qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstıradı hám izbe-iz, gezeklesip bolǵan is-háreket hám waqıyalardı bildiredi.

2.2. Baǵındırıwshı dánekerlerdiń qollanılıwı

Baǵındırıwshı dánekerler qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi bir-birine baǵındırıw jolı menen baylanıstırıp baǵınıńqlı qospa gáplerdi jasaydı. Baǵındırıwshı dánekerler arqalı baylanısqa baǵınıńqlı qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń birewi baǵınıńqlı gáp, al ekinshisi bas gáp boladı. Olar bir-biri menen hár túrli mánilik qatnaslarda baylanısıp keledi.¹ Baǵındırıwshı dánekerler qospa gáptiń jay gápleri arasındaǵı hár túrli mánilik qatnaslardı bildirip keliwine qaray úshke bólinedi:

1. Sebep dáneker;
2. Nátiyje dáneker;
3. Shárt dáneker.

Sebep dánekerleri.

Sebep dánekerleri eki jay gápti mánilik jaqtan bir-birine gárezli, bir-birine baǵınıshlı tiykarda baylanıstıradı. Sebep dánekerleri sebep baǵınıńqlı qospa gáptiń dánekerli túrin dúziwde arnawlı grammatikalıq qural sıpatında xızmet etedi. Dánekerli sebep baǵınıńqlı qospa gápтеgi sebebi (sebep), óytkeni, nege deseń dánekerleri baǵınıńqlı gáptiń basında kelip, mánilik jaqtan bas gápke gárezli bolıp oǵan baǵına baylanısadı. Dánekerli sebep baǵınıńqlı qospa gápте bas gáp basında, al sebebi (sebep), óytkeni, nege deseń dánekerleri menen dizbeklesip keletuǵın baǵınıńqlı gáp onıń sońında keledi. Solay etip, baǵınıńqlı gáp bas gápтеgi is-hárekettiń yamasa waqıyanıń sebebin bildiredi. Sebep dánekerlerine sebebi, óytkeni, nege deseń dánekerleri kiredi. Bul dánekerler mánilik jaqtan qospa gáptiń

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. Нөкис, 1994, 362-бет.

quramındaǵı jay gáplerdiń is-háreket, waqıyalarınıń isleniw ya islenbew sebebin bildiredi. Bundaǵı dánekerler arqalı baylanısqa jay gáplerdiń birewi bas gáp, ekinshisi baǵınıńqı gáp bolıp keledi. Baǵınıńqı gáp bas gápke mánilik jaqtan ǵárezli bolıp, bas gápten ańlanılǵan is-hárekettiń isleniw sebebin bildirip keledi.

Mısalı:

Ásirlerge beripti tózim,
Óytkeni ol eń qımbat sezim.
Gúldi uslap qolına adam,
Shań tiygizbey júrmey me mudam! («Kerek emes, kerek»).

Ózi turǵan kishi tóbeni,
Geybirewler úlken taw deydi
Tawǵa shıǵa almaydı *sebebi*,
Taw ústinde ózin pámleydi («Shıńlar shaqıradı...»).

Ǵarrı túsinbeydi,
Túsinbeydi
Dáwir tezligin.
Sebebi:
Arbanıń altaqtasınan
Mindi–mashinanıń kabinasına («Erteklerde ozıp»).

Júrmeseń kóziń ashıp,
Adım jerde adasarsań,
Sebebi, sheriyaatın
Qalıń toǵay, taygası bar («Erteklerde ozıp»).

Dúnyanıń taynapır batırları da
Jıynalıp jıǵalmay ótken Anteydi,
Sebebi, ol jerden bárqulla
Ózine kúsh-quwat alıptı, deydi («Antey»).

b) Nátiyje dánekerleri. Nátiyje dánekerlerine sonlıqtan, sol sebepli (sol sebep), sol ushın, sonıń nátiyjesinde, usınıń nátiyjesinde, sonıń saldarınan, aqıbetinde, sonıń aqıbetinde, sonıń arqasında usaǵan dánekerler kiredi. Mine, usı dánekerler arqalı baǵınıńqı gáp penen bas gáp mánilik hám grammatikalıq jaqtan baylanısadı hám nátiyje baǵınıńqılı qospa gáp dúzedi. Nátiyje baǵınıńqılı qospa gápte baǵınıńqı gáp burın, bas gáp sońında keledi. Baylanıstırıwshı nátiyje dánekerleri baǵınıńqı gápten keyin, bas gápten aldın, bas gáp onnan soń keledi. Nátiyje dánekerleri baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstıradı, bas gápten ańlatılǵan is-hárekettiń yamasa waqıyanıń nátiyjesin bildiredi. Mısalı:

Jurt oǵan inanbaǵan soń,
Ol da jurtqa inanbas,
Sonlıqtan jaqsı sınalar
Jamanlar hárgiz sılalmas («Jaqsılıqtıń belgisi»).

Parıqlamaysań: shoyın ba, zer me,
Sol ushın da ele balasań («Nurbergenge»)

Nátiyjede baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı sınıqlar sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonıń ushın dánekerleriniń qatnasıwı arqalı baylanısadı. Bul dánekerler nátiyje baǵınıńqı qospa gápti dúziwde tilde ónimli qollanıladı. Qollanıw hám sintaksislik xızmeti jaǵınan sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonıń ushın nátiyje dánekerleri bir-biri menen sinonim bolıp keledi. Sonlıqtan olardı birewiniń

ornına ekinshisin qoyıp aytqan menen gáptiń ulıwma mánisine hesh qanday kemislik kelmeydi. Mısalı:

Ne bilmesen úyretet bárin,

Adam, adam menen *sol ushın*.

(«Sen hámmeni tınlama kewlim»).

Jalǵızban ilhamsız jekkemen,

Sol ushın

Adamlar, adamlar,

Qadańız kózlerdi ot penen

Miyrimli kózlerdi qadańlar! («Adamlar, Adamlar»).

Onıń, qaharmanı Prometeydey

Tawlardıń tasına shıńjırlanbaǵan,

Sonıń ushın da,

Bul qanatlı dáwir tusında

Erteklerdi quwıp jetip,

Hátte,

Ozıp turıppız,

Kosmos esigi de

Qaldı qulıpsız («Erteklerden ozıp»).

Biz jerden alamız mudam quwattı,

Sonlıqtan heshkim de jeńip kórmegen.

Tabanımız bekkem tirelgen jerge,

Jasaymız bárqulla onnan nár alıp («Antey»).

Bağınıñqılı gáp bas gáp penen nátiyjede, sonıń nátiyjesinde, usınıń nátiyjesinde, aqıbetinde, sonıń aqıbetinde, sonıń saldarınan, sonıń arasında usağan nátiyje dánekerleri arqalı mánilik hám grammatikalıq jaqtan baylanısıp, nátiyje bağıınıñqılı qospa gáp dúziledi. Mánilik qatnası hám sintaksislik xızmeti jaǵınan nátiyjede, sonıń nátiyjesinde, aqıbetinde, sonıń aqıbetinde, sonıń saldarınan sonıń arqasında nátiyje dánekerleri óz ara bir-biri menen sinonim bolıp keledi. Degen menen olardıń arasında azı-kem bolsa da stillik ózgeshelik, parq bar.

v) Shárt dánekerleri. Shárt dánekerlerine eger, eger de dánekerleri kiredi. Shárt dánekerleri arqalı –sa, –ǵanda konstrukciyalı shárt bağıınıñqılı qospa gáptiń sınırları bir-biri menen shártlik mánide baylanısadı. Eger, eger de dánekerleri, tiykarınan, bayanlawışları –sa formalı shárt meyilden, –ǵana formalı hal feyilden bolǵan bağıınıñqı gáptiń basında keledi de, onı bas gáp penen shártlik mánide baylanıstırıw ushın qollanıladı. Bul dánekerler, birinshiden, ózleri dizbeklesip kelgen konstrukciyanıń bağıınıñqı gáp ekenligin ańlatatuǵın grammatikalıq belgi sıpatında kelip,¹ –sa yamasa –ǵanda konstrukciyası arqalı beriletuǵın shártlik mánini ótkirlestirip beriw ushın qollanılsa, ekinshiden, olar ózleri dizbeklesip kelgen bağıınıñqı gápti bas gápke mánilik jaqtan bekkem etip baylanıstırıwda –sa yamasa –ǵanda formasına qosımsha dánekerlik xızmetti atqarıwshı grammatikalıq qural sıpatında xızmet atqaradı. Anıǵıraq aytqanda, shártlik máni birinshi gezekte –sa forması arqalı, al geyde –ǵanda forması arqalı da berilip, bular shárt bağıınıñqı gáp penen bas gáptiń arasın baylanıstırıwda sheshiwshı xızmetti atqaradı.

Solay etip, shárt bağıınıñqılı qospa gápler –sa, –ǵanda forması hám eger, eger de dánekerleri arqalı da baylanısadı. Mısalı

Alsań eger násiyatım:

Jıltırawıq zatqa qızba.

¹ Гаджиева Н.З. Типология придаточных предложений в современном азербайджанском языке. Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». М., 1961, с. 211.

Tek jıltırıp kórinedi,
Shını shiyshe qıyağıda («Qáddi-qáwmetin kelisken»).

Dúziw bolsın deseń kósheńiz, *eger*,
Muńaymasın deseń shesheńiz, *eger*.
Barlıq jer gúllensin deseńiz *eger*,
Hámme jaqsılıqqa dónbegi lazım
(«Gúlgúl dónip tursın ana tábiyat»).

Jaqsıǵa qılaplıq etilse *eger*,
Aytın abıraydı biyiklete me («Jaqsı adamnıń júregi».)
Ruxın tiriltpek bolsańız *eger*,
Estelik ornatin jaqsı júrekke («Jaqsı adamnıń júregi».)

Posttı taslap ketse, *eger de*, soldat
Bileseń be, onıń jazası awır («Jaqsı adamnıń júregi».)

Geyde qospa gáptin baǵınıńqı sınarınıń bayanlawıshı shárt meyli hám -ǵanda qosımtalı hal feyilden bolıp, shártlik mánisi onsha anıq bolmay kelgende, onıń mánisin anıq bildiriw hám kúsheytıw ushın eki dáneker de eger, onda tolıq qatnasadı. Bunday jaǵdayda eger dánekeri birinshi jay gáptin aldında keledi.

Eger bir jılasa barlıq adamlar,
Pútkil dúnya júzi sel bolar jastan.
Eger bir jılasa barlıq adamlar,
Onda kógermeydi gúl giya haslan («Qúdiret».)
Eger birden kúlse barlıq adamlar,
Onda ana–Jerge til piter edi («Qúdiret».)

Eger qońsıńızdıń úyi órtense,

Onı óshiriwge aralasasań («Sabır etpeń adamlar»).

Eger usı turısında qaldırsaq,

Abıray dańq iyesi bizler bolamız («Jaqsı adamnıń júregi»).

Solay etip, jazıwshı shıǵarmalarında baǵındırıwshı hám dizbeklewshi dánekerlerdin qollanılıw ózgesheliklerine toqtap óttik.

Shayır shıǵarmalarında biriktiriwshı dánekerlerden hám, menen, benen, penen, da, de,ta, te dánekerleri jiyi qollanılǵan. Bulardan menen, benen, penen, da, de dánekerleri, tiykarınan, gáptiń birgelikli aǵzaların baylanıstırıp kelse, hám dánekeri dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıwda jumsalǵan.

Qarsılas dánekerlerden biraq dánekeri jiyi qollanılǵan. Al awıspalı dánekerlerden ya, ya bolmasa dánekerleri dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıwda qollanılǵan. Gezekles dánekerlerden gá, geyde, bazda, siyrek jaǵdaylarda gáde dánekeri qollanılǵan.

Shayır shıǵarmalarında baǵındırıwshı dánekerlerdiń barlıq túrleri jumsalǵan. Ásirese shárt baǵınıńqılı qospa gáplerdi baylanıstırıwda eger, eger de dánekerlerinen hár túrli stillik maqsetlerde paydalanǵan.

III bap. T.Mátmuratov shıǵarmalarında janapaylardıń qollanıw ózgeshelikleri

Janapaylar - morfologiyalıq jaqtan ózgermeytuǵın, anıq leksikalıq mánini ańlatpaytuǵın, dara turıp qollanıw múmkinshiligine iye emes kómekshi sózlerdiń toparınan bolǵan sóz shaqaplarınıń bir túri. Olar sózge, sóz dizbegine, al geyde pútin gápke qosımsha mánı beriw ushın qollanıladı. Janapaylar basqa kómekshi sózler sıyaqlı, shıǵısı jaǵınan mánili sózler bolıp tabıladı. Biraq tildıń uzaq tariyxıy rawajlanıw processinde olar kem-kemnen ózleriniń dáslepki mánisinen alıslap kómekshi sózlerge aynalǵan. Tilimizdegi janapaylardıń sózlerdiń haqıyqıy mánisi basqa sózler menen dizbeklesip kelgende ayqınlasadı.²

Janapaylar kómekshi sózlerden bolǵan sóz shaqaplarınıń ishinde shataslı grammatikalıq kategoriyalardıń biri. Soǵan qaramastan, qaraqalpaq tilinde janapaylardı ilimiy jaqtan durıs bóliw hám olardıń ózine tán ózgeshelik belgilerin anıqlaw tuwralı elege deyin izertlenilgen arnawlı ilimiy miynet joq. Sonlıqtan da janapaylardıń ayırım sóz shaqaplarınan á sirese modal sózlerden, dáneker hám tirkewish sózlerden ózgesheligin, olardıń shegarasın anıqlaw elege deyin úlken qıyınshılıq tuwdırmaқта. Bul janapay haqqındaǵı túsiniklerge belgili dárejede jańasha qaraw kerekligin kórsetedi. Sonlıqtan da janapay sózler ele de tolıǵıraq izertlewdi talap etetuǵın sóz shaqaplarınıń biri bolıp esaplanadı.

Janapaylar, tiykarınan, tómendegidey ayırmashılıqlarǵa iye:

1. Janapaylar leksikalıq mánini bildirmeydi, al abstrakt grammatikalıq mánini bildiredi. Sonday-aq, olar ayırım turıp gáp aǵzası da bola almaydı.

2. Janapaylar gápke ayırım qollanılmaydı, al basqa mánili sózler menen birge qollanılıp, olarǵa qosımsha yaki ústeme mánı júkleydi hám olardıń ayırımları gápke modallıq, ishki sezimlik, tásirlilik mánilerdi bildiredi.

² Дәуєнов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер Нөкис, 1994 85-бет.

3. Janapaylar pütün sózdiń bólegi sıpatında da (*ma-me, da-de, sha-she, shı-shı, -aw, -a, -ó, sa-se*), al geyparaları pütün sóz túrinde de (*naǵız, sarras, gilkiy, awa, jaqsı, maqul, joq, jaq*) qollanıladı.

4. Janapaylar gáptegi qollanıw ornına qaray ózleri baylanısp keletuǵın mánili sózlerdiń aldında da (*tek, gilkiy, naǵız,, sirá, óte, dım, júdá*), keyninde de (*-aw, -á, -a, dá, she, shı-shı, da-de, ma-me, -aq, ǵóy, ǵana*), geyde sózdiń ishinde de (*mı-mı, pı-pı, bı-bı: úyde-mı-seń, usta-mı-sań, pilekesh-pı-seń, sheshem-bı-seń*) keledi.

5. Janapaylar forma jasaw xızmetinde de qollanıladı mısalı: (*barbarma, otır- otırma, isle-isleme*).

Házirgi qaraqalpaq tilinde janapay sózler shıǵısı jaǵınan eki toparǵa bólinedi: túpkilikli janapaylar hám basqa sóz shaqaplarınan qalıplesken janapaylar.

1. *Túpkilikli janapaylar.* Bunday janapaylar, sırtqı forması jaǵınan pütün sózdiń bólegi túrinde qollanıladı hám gáp ishinde janapaylıq mánide keledi. Naǵız yaki túpkilikli janapaylarǵa tómendegi janapaylar kiredi: *tek, -aw, -a, -á, ǵana, da, dá, she, -shı-shı, ós, túwe t.b.*

2. *Basqa sóz shaqaplarınan qalıplesken janapaylar.* Janapaylardıń bul túri, tiykarınan, mánili sóz shaqaplarınan, sonday-aq, ayırım kómekshi sózlerden bolıp, olar gápte bárqulla janapaylıq xızmette qollanıw arqalı birotala janapay bolıp qalıplesedi. Mánili sózlerden janapaylıq xızmetke ótip, janapay bolıp qalıplesken sózler ózleriniń dáslepki leksikalıq mánisinen ayırılıp abstrakt grammatikalıq mánini ańlatadı. Bul toparǵa tómendegi janapaylar kiredi: *eń, júdá, dım, orasan, asa, kútá, óte, sirá, naǵız, sarras, misli, dál, bir, ǵoy, hám, da, de t.b.*

Sıńq-sıńq etip paxtalıqqa sıńgeniń

Misli aqqan suwlar sınarı, dilbar («Sen sóyleyseń»).

Kewlim sayrar *misli* juldız shashqanda,

Janım meniń jasaradı jaz kibi,

Sezimlerim gúl jaynağan bostanday,

Kewil-dárya-sezimlerdiń tasqını

(«Kewlim súyer kókke talwas etiwdi»).

Janapaylar dúzilisi jaǵınan dara hám quramalı janapaylar bolıp ekige bólinedi.

Dara janapaylarǵa quramı jaǵınan tek ǵana bir sózden bolǵan janapaylar kiredi: *ǵoy, ǵana, áne, ánekey, mine, minekey, tek, misli, dál, dım, naǵız, sarras, eń, júdá, asa, kútá, óte, sirá, túk, hasla, oǵrı, nayatıy, gilkiy* t.b.

Al, quramalı janapaylarǵa eki yamasa onnan da artıq sózlerdiń dizbeginen bolǵan janapaylardıń toparı kiredi. Quramalı janapaylardıń sanı dara janapaylarǵa qaraǵanda tilimizde júdá az: *tek ǵana, eń asa, júdá hám.*

Bul anıqlamalarda janapaylardıń ózine tán bolǵan, olardı basqa sóz shaqaplarınan ajıratıp kórsetetuǵın tiykarǵı ózgeshelikleri kórsetilgen.

Qaraqalpaq tili boyınsha miynetlerde janapaylardıń anıqlaması birin-biri tolıqtırıp keledi. A.Bekbergenovtıń arnawlı maqalasında «Janapay - kómekshi sóz. Ol óziniń leksikalıq mánisine iye emes, sonlıqtan da bólek turıp gáp aǵzası bola almaydı. Morfologiyalıq jaqtan olar ózgermeytuǵın hám morfemalarǵa ajıralmaytuǵın sózler» -dep kórsetilgen.² Al qaraqalpaq tiliniń morfologiyası boyınsha sońǵı miynetlerde olardıń birese bes túri³, birese tórt túri

² Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги жанапайлардың классификациясы ҳаққында. Өз РИАҚБ «Хабаршысы». Нөкис, 1992, №2. 117-120-бетлер.

³ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. Нөкис 1981, 256-бет.

kórsetilgen.⁴ A. Bekbergenovtín maqalasında da janapaylardín úlken tórt túri berilip, keyninen olar óz ishinde kishkene toparlarǵa bólingen.⁵

Ózbek tilinde janapaylar arnawlı izertlengen. Bul boyınsha ilimpaz O.Bazarovtín arnawlı ilimiy izertlew jumısında janapaylar hár tárepleme úyreniledi.¹

E.Dáwenovtín ilimiy miynetinde bolsa janapaylar tómendegidey túrlerge bólinip úyreniledi.³

1. Qosımsha máni beriwshi janapaylar;
2. Modallıq máni beriwshi janapaylar;
3. Ishki sezimilik hám tásirliklik máni beriwshi janapaylar;
4. Forma jasawshı janapaylar;

Avtorlardín olardı analizlewı de uqsas, biraq ayırım ózgeshelikler de ushırasadı.

Biz jumısımızdın bul babında belgili qaraqalpaq shayı T.Mátmuratovtín shıǵarmalarında janapaylardın qollanıw ózgesheliklerin analizleybiz. Janapaylardı toparlarǵa bóliwde biz joqarıda kórsetilgen «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» joqarı oqıw orınlarına arnalǵan sabaqlıqtaǵı klassifikaciyasın basshılıqqa alamız.

3.1. Soraw janapaylarınıń qollanıwı

T.Mátmuratovtín shıǵarmalarında soraw mánisin bildiriwde soraw janapaylarına *ma-me*, *ba-be*, *pa-pe* kiredi. Bul janapaylar atawısh sózlerge de, ráwısh hám feyil sózlerge de, modal sózlerge de dizbeklesip keledi. Solay etip, gápte modallıq sorawlıq mánini ańlatadı. Kópshilik jaǵdaylarda

⁴ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў хәм Морфология. Нөкис, 1994, 395-бет.

⁵ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги жанапайлардың классификациясы ҳаққында. Өз РИАҚБ «Хабаршысы». Нөкис, 1992, №2. 118-бет.

¹ Базаров О. Частицы в узбекском языке. Афтореф. дисс. канд. фил. наук. Москва 1983. 22с.

³ Дәўен улы Ерназар Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, «Билим», 1994, 91-96-бетлер.

bayanlawıshlarǵa dizbeklesedi. Shayır shıǵarmalarında bul janapaylardıń jiyi qollanılǵanın kóriwge boladı. Mısalı:

Kónip turaman *ba*, qáytemen endi?

Yaq, men bulay etip qoymawım kerek («Jaqsı adamnıń júregi»).

Bul júrektiń zaya bolǵanın kórip,

Óksip jılayın *ba*? Jılamayman, yaq!

Anaw Ábenovtıń ahwalı qalay?

Islep tur *ma* taza salǵan júregi?

Isleymen degenshe qıynaldıq talay.

Islep tur-aw («Jaqsı adamnıń júregi»).

Korrespondent:

Ol kisiniń ózi házir tiri me?

Professor:

Tiri.

Birinshi medsestra:

Uslanıwı shárt *pe*?

Bas vrach:

Biz milisiya xızmetkerleri emespiz,

Paraxor *ma*, sawdager *me*, bári bir bizge

(«Jaqsı adamnıń júregi»).

Haw, ele solay *ma*?! Onda usı de,

Hár báleni baslap júrgen burınnan («Jaqsı adamnıń júregi»).

Qırınlaw, uyatlaw emes *pe* saǵan?

Ot qoya almassań endi topıraqqa!

Tiykarsız maqtawdıń bar *ma* paydası?!

Maqtawlar sizlerge bolmas minásip! («Jaqsı adamnıń júregi»).

Bileseń *be*, mına xirurg dostım

Janın alıp qaldı neshshe-neshsheniń («Jaqsı adamnıń júregi»).

Salǵılasıp turıwdı qoy biz benen,

Adam da óz isin ózi kúnler *me*? («Jaqsı adamnıń júregi»).

Basılar *ma* desem bunıń iz beti

Baratır ğoy kem-kem nasırǵa shawıp («Jaqsı adamnıń júregi»)

Jaqsı júrek edi onın júregi

Usınday júrektiń qor bolǵanı *ma*?!

Basqadan aldım *ba*? Kórdiń *be* sirá!

Bılshılıńdı toqtat, kórgen bolmasań («Jaqsı adamnıń júregi»).

Júregimdi bir nákasqa bergenshe,

Tilkim-tilkim etip taslamaysań *ba*?! («Jaqsı adamnıń júregi»).

Shamalaw yamasa boljaw mánilerin ańlatadı. Bunday jaǵdaylarda *ma*, *me*, *ba*, *be*, *pa*, *pe* soraw janapayları kóbinese bigelkili bayanlawıshlardıń dáslep kisiniń de hám sońǵısınıń da izinen qaytalanıp qollanıladı. Mısalı:

Kóringen zat záhár *me*, em *be*,

Talpınasań ayıra almay

Kórgen zatıń qoz *ba* ya gúl *me*,

Qızıqsınır uslap alasań.

Parıqlamaysań: shoyın *ba*, zer *me*,

Sol ushın da ele balasań («Nurbergenge»).

Qasınız da men de bar edim sonda,

Iyun *ba*, iyul *ma* jazdıń kúnleri («Jaqsı adamnıń júregi»).

Ma-me, pa-pe, ba-be soraw janapaylarınıń qatnasıwı arqalı ritorikalıq soraw gápler de dúziledi.

Mısalı:

Aytın báhár yar jamalın ashtın *ba*,

Aytın suwlar onı kórip tastın *ba*

(«Gúljúzli dilbarım, sahibjamalım»).

Awılım, tanıdın *ba*,

Bayağı jas balanı?

(«Jabanım, jasıl dalam»).

Kórgen kózlerime inanayın *ba*?

Ornında turaqlap tursań bolmay *ma*?

Jaǵanda júyitkigen quralayına

Zánger suwlarındı qıysań bolmay *ma*? («Qumlı jaǵadaǵı oylar»).

Ónim *be*? Túsım *be*? Bul kórgenlerim,

Biykar dep kózimdi jımsam bolmay *ma*? («Qumlı jaǵadaǵı oylar»).

Serpildiń be kún laplaǵan jazınan,

Turan oypatına sıysań bolmay *ma*? («Qumlı jaǵadaǵı oylar»).

Ayırım jaǵdaylarda *ma-me*, *ba-be*, *pa-pe* soraw janapayları sózdegi basqa qosımtalardıń ortasında keledi hám *mı-mi*, *bı-bi*, *pı-pi* túrine ózgerip jımsaladı.

Ma-me, *pa-pe*, *ba-be* janapayları menen dizbeklesip kelgen sózlerdiń keyninde *edi*, *eken* kómekshi feyilleri qollanılganda olar bir sóz bolıp, qosılıp janapaylardıń dawıslı sesleri túsirilip qollanılgan.

Bunday janapaylardı qullanıw arqalı T.Mátmuratov awızeki sóylew tiliniń ózgesheligi menen shıǵarma tilin bayıtqan.

She janapayı da tilimizde ónimli jımsaladı. Ol negizinen baslawısh hám bayanlawıshqa dizbeklesip keledi. Bul janapay kópshilik jaǵdaylarda ataw sepligi formasındaǵı hám tartımlanǵan atlıqlar hám almasıqlar menen

birge dizbeklesip qollanıladi. Qaraqalpaq tilinde ol sonday-aq feyildiń shárt meyil formalarına hám t.b. dizbeklesip kelip, sorawlıq mánide qollanıladi. Bul janapaydı aytqanda dawıs tolqını kóterińki ayıladı hám onıń qatnasıwınan ańlasılatuǵın sorawlıq máni kúshli bolıp keledi. Shayır shıǵarmalarında derlik ushıraspaydı.

Shıǵarma tilinde soraw janapaylarınıń barlıq túrleri ushırasadı. Ásirese ma, me, ba, be, pa, pe janapayları jiyi qollanılǵan. Olar sorawlıq máni bildiriw menen birge gúman, boljawlıq mánilerinde de kelgen.

3.2. Ayırıw-sheklew hám anıqlaw janapaylarınıń qollanıwı

Anıqlaw janapayları belgili bir sózdi yamasa ulıwma gáptegi pikirdi anıqlap tastıyıqlaydı, oǵan isenimdi bildiredi. Bunday mánini bildiretuǵın janapaylarǵa *ǵoy, dá, -aw, naǵız, dál*, janapayları kiredi.

Janapay haqqında jazılǵan ilimiy miynetlerde anıqlaw janapaylarına tek besewi: *-ǵoy, dá, -aw, naǵız, dál* janapayları kórsetilgen¹. Bulardıń barlıǵı shayır shıǵarmalarında ushırasadı.

Naǵız adam bolıw ushın da,

Kerek eken jorajanlarım («Jorajanlarım»).

Ǵoy, dá, -aw janapayları gápte bildiriletuǵın oy-pikirdi anıq hám isenimli etip beriw ushın qollanıladi. Kópshilik jaǵdaylarda ol gáptiń aqırındaǵı sózge jalǵanadı. *Ǵoy* janapayı anıqlıq mánini bildiredi. Mısalı:

Sezimlerim bárinen de jaqtı *ǵoy*,

Biri jaqın, biri maǵan alıslaw

(«Kewlim súyer kókke talwas etiwdi»).

Tep-tegis jol bolmaǵan *ǵoy*,

Ishqı dártsiz bolmaǵan («Jawın jawdı dep aytarma»).

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис, 1994. 395-бет.

Bul káraǵa paydańnan kóp zıyanıń

Iygilik is ǵoy bul, kerek pe kóp gáp?

Sol ǵoy bizge keregi («Jaqsı adamnıń júregi»).

Óspes bala ónbes dawdı dawlaydı

Iytler úre beredi ǵoy kárwanǵa («Jaqsı adamnıń júregi»).

Ǵoy janapayı nalınıw mánisin bildiredi:

Ayt qane, nege sen tursań qaltırıp,

Talayın kórdiń ǵoy operaciyanıń? («Jaqsı adamnıń júregi»).

Qayda ketti búginligi yoshlarıń!

Bunday emes edińiz ǵoy burında?!

Qanday qıyanet bul! Jaqsınıń janın

Zaya ettińiz ǵoy nákas jamanǵa.

Sonı bilip meniń tózbeydi janım,

Bul awır sawda ǵoy bilgen adamǵa («Jaqsı adamnıń júregi»).

Tek janapayı shayır shıǵarmalarında sózdiń aldında kelip, gáp ishindegi basqa sózlerden bóleklep, ajratıp kórsetiw ushın jumsaladı. Mısalı:

Eli ushın aytarı *tek* qalıs gáp,

Keleshekti qıyal menen naǵıshlap.

Sóziniń shınlıǵı ushın nan uslap

Ǵawqıldasar keshte qaraqalpaqlar («Ǵawqıldasar qaraqalpaqlar»).

Bul ana–jerdi

Qolda alıp júriw qáwipli,

Qolda alıp júriw qıyın *tek* («Ana-jer tolǵawı»).

Aldasam da *tek* ilajsızdan,

Adam baxtı ushın aldar em («Súyenedi adamǵa adam»).

Báhár keldi quslar da hámdam,
Say boyına kelmegen *tek* sen («Báhár keldi jáne aylanıp»).

Paraxor de, pás de, nákas de meni
Meni sotqa berme, *tek* ótinishim («Jaqsı adamnıń júregi»).

Tek janapayı pútin bir gáptıń de aldında keledi hám ulıwma gápke
ajıratıw hám sheklewshilik mánilerdi beredi.

Juldız ushıp kelip qonsa qasıńa,

Tekte júzigińe qas bolıw múmkin («Ózińdi oylayman quralay kózlim»).

Ĝana janapayı kóbinese atawısh, ráwısh, feyil, sózlerdiń izinen
dizbeklesip kelip, sheklewshilik mánilerde qollanılğan. Mısalı:

Onı buzıp ketti-aw tap jańa *Ĝana*,

Mıljıń birew kelip ózim kútpegen

(«Meniń basım tolar oylarğa mudam»).

Balıq qırda seyilde emes,

Suwda *Ĝana* júrer digirlep.

Qosıq tek te kewilde emes.

Qağazda da tursın dirildep («Awğa tusken balıqlar mağan»).

Ózińdey qarapáren

Nókiste birew *Ĝana*

Ózińe tap bolğay da

Ózińdey aqıllı adam!

Házilge shıdamağa

Tayınman júdá *Ĝana*

(«Moynaqtıń qara qızı»).

Bolsa sózi qosıq qatarlarında janapay mánisin bildirgende ózine baylanıslı bolǵan sózdiń keynine dizbeklesip kelip, onı ajıratıp, bóleklew maqsetinde jumsaladı. Mısalı:

Hújdanıń bar *bolsa* óz rolimdi

Hújdanlı adamday oynawım kerek («Jaqsı adamnıń júregi»).

Sonday-aq *hátteki, tánha, bir* sózleri de janapaylıq xızmette kelip, ózleri dizbeklesken sózlerge ajıratıwshılıq, kúsheytiwshilik máni beredi. Mısalı:

Náresteni es bilip *hátte*,

Súyenedi adamǵa adam («Súyenedi adamǵa adam»).

Jawızlardı qoysañ eger erkine,

Hátte jer sharın da tewip oynayjaq

Domalaq jer úyi bolar hámmeniń,

Biraqta hár eldiń esigi bólek («Sabır etpeń adamlar»).

Bir, aq janapayları shayır shıǵarmalarında siyrek qollanılǵan. Mısalı:

Ákemiz de jarımaǵan kiyimge,

Toyların atqarǵan jalǵız shapan-*aq* («Qurbı-qurdaslarım»).

Qosıladı elge el kelip,

Dúnya gózzal men hám sen kelip,

Bir aybatlı asqar taw kórip,

Súyenedi adamǵa adam («Súyenedi adamǵa adam»).

Jaqsı adam edi, júregi onıń

Bir nákas adamǵa endi ótpekte («Jaqsı adamnıń júregi»).

3.3. Kúsheytiw janapaylarınıń qollanılıwı

Bul topardaǵı janapaylar gáptegi bir sózdiń yamasa gáptiń ulıwma mánisin kúsheytip, oǵan qosımsha máni beredi. Bul túrdegi janapaylarǵa *da-de*, *daǵı*, *hám*, *aq* janapayları kiredi.

Da-de janapaylarınıń gáptegi ornı sheklenbegen. Ol gáptiń ortasında sózlerge dizbeklesip sol sózdiń mánisin gáp ishinde basqa sózlerge qaraǵanda kúsheytip kórsetedi. Al gáptiń aqırındaǵı sózge dizbeklesip kelgeninde, gáptiń ulıwma mánisin kúsheytedi. Mısalı:

Kókirek degen álemnen *de* keń,

Kereksiz zat oǵan kemde-kem! («Kerek emes, kerek»).

Náwbáhardıń jıllı lebine,

Áynegimdi men *de* asharman («Náwbáhardıń jıllı lebine»).

Ashshı sóz benen túyremes.

Jamanlıqtıń belgisi:

Jaqsı sózdi jaqtırmas,

Aqtı qara qılar *da* («Jaqsılıqtıń belgisi»).

Shıǵarma tilinde *da-de* janapayları basqa janapaylarǵa salıstırǵanda eń kóp qollanılǵan janapaylardan bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tilinde bul janapaylar gáptiń ortasındaǵı hám aqırındaǵı sózlerge jalǵanatuǵın bolsa, shıǵarma tilinde derlik gáptiń ortasındaǵı sózlerge dizbeklesip keledi. Mısalı:

O, súyiklim júrgen jerleri,

Men *de* keldim kókleme jáne

Báhár keldi quslar *da* hámdam,

Say boyına kelmegen tek sen («Báhár keldi jáne aylanıp»).

Bizler *de* qádirlep atırmız onı,
Biz oǵan ekinshi ómir beremiz («Jaqsı adamnıń júregi»).

Súyenip júripti ol krovatqa,
Júrek tebisi *de* házirshe sarras («Jaqsı adamnıń júregi»).

Sen *de* óz postındı taslap ketkenseń
Endi otıradı seni kim ayap? («Jaqsı adamnıń júregi»).

Moynıma alaman ol qılmısımdı,
Biraqta onıń *da* sebepleri bar («Jaqsı adamnıń júregi»).

Shógirmesin kiymese *de* xalqınıń,
Qaldırmastan ǵawırlısın, shawqımın,
Ǵawqıldasıp keler qaraqalpaqlar («Ǵawqıldasar qaraqalpaqlar»).

E.Dáwenov miynetinde kórsetiliwinshe, *da-de* janapayı waqıt baǵınıńqı gáplerdiń *-ǵan-da*, *-ǵan-waqıtta* / *máhálde*, *gezde t.b.* / *ǵannan-keyin*, *ǵannan soń*, formalı bayanlawıshlarına dizbeklesip kelgende ol baǵınıńqı gápten ańlasılatuǵın waqıtlıq mánini anaǵurlım kúsheytip kórsetedi.¹

Da-de janapayı eki feyil sózdiń yamasa feyil hám kómekshi feyillerdiń arasında kelgende, is-hárekettiń tez almasıwın bildiredi. Bul jaǵdayda ol dánekerlik xızmetti de atqaradı.

Ayırım miynetlerde *da-de* janapaylarınıń sınarı retinde *ta-te* janapayları da berilgen¹. Al keyingi shıqqan «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası» miynetinde, A.Bekbergenov hám E.Dáwenov miynetlerinde tek *da-de* janapayları ǵana kórsetilgen².

¹ Дәуен улы Ерназар Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, «Билим», 1994, 93-бет.

¹ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. Нөкис, 1981, 256-258-бетлер.

² Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Нөкис, 1994, 396-бет; Дәуен улы Ерназар Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, «Билим», 1994, 92-93-бетлер. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги жанапайлардың классификациясы ҳақында. Өз РИАҚБ «Хабаршысы». Нөкис, 1992, №2. 117-бет.

Haqıyqatında da, *ta-te* hám *da-de* janapayları arasında gáplerde qollanılıwı mánisi jaǵınan hesh qanday ózgeshelik joq. Bulardaǵı tiykarǵı ózgeshelik, tek ǵana seslik tárepinde ǵana bolıp tur. Pikirimizdiń dálili retinde akademik A.Dáwletovtıń kómekshi sózlerdiń seslik ózgesheligi haqqında ayılǵan pikirine itibar bersek boladı. «*Menen, penen, benen, da-de, ta-te, ma-me, ba-be, pa-pe*» kómekshi sózleriniń dáslepki sesiniń hár túrli bolıwı dawıssızlar únlesligine baylanıslı. Únsiz dawıssız seske tamamlanǵan sózge únsizden baslanatuǵın variantı, al qalǵan sózlerge únli hám sonorlardan baslanǵan variantları tirkeseıi.¹

Demek, *da-de* hám *ta-te* janapayları arasında hesh qanday mánilik ayırmashılıqlar joq. Yaǵnıy *da-de* hám *ta-te* janapayları seslik ózgeshelikke iye bolıp, gáp ishinde biriniń ornında biri fonetikalıq variant xızmetin atqaradı.

Hám janapayı gáp ishinde bir sózge baylanıslı bolıp kelip, sol baylanısıp kelgen sózdiń mánisin anıqlaydı hám kúsheytedi.

Basqa qalay bolıwım múmkin,

Men *hám* insan perzenti bolsam («Doslarıma degenlerim»)

E.Dáwenov óz miynetinde² «*Hám* janapayı janapaylıq xızmette qollanılganda *da-de* janapayı menen sinonim boladı»-dep kórsetedi. Demek, *hám* janapayın gápte *da-de* janapayı menen almasıtıp qollanıwǵa boladı.

Men hám sonday,

Ana Watandı,

Onıń jaqsı adamların,

Onıń giyasın,

Onıń quyashın

Súyemen.

¹ Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкіс, «Билим» 1999.

² Дәуен улы Ерназар. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкіс, «Билим», 1994, 93-бет.

Qánekey biz hám bassaq

Jaqsılar ótken izdi! («Súyemeń dep»).

Hám janapayı dáneker xızmetin de atqaradı, olar dánekerlik xızmette kelgende eki sózdi baylanıstırıw ushın qollanılatuǵın bolsa, janapaylıq xızmetinde bir ǵana sózge baylanıslı bolıp, sol sózdiń mánisin kúsheytip, anıqlap keledi.

Kúsheytiw janapayları sózdi yamasa sóz dizbegin hár tárepleme kúsheytip kórsetedi, sonlıqtan da olar kóp mánilik qásiyetke iye dep kórsetilgen¹.

Aq janapayı sózdiń mánisin kúsheytedi, tezletedi hám onı anıqlap ǵáp ishinde ayırıqshalıǵın kórsetip turadı. Mısalı:

Aspanda juldızlar jaynaǵan,

Iras-*aq* birewi janımbay?! («Suw aqsa saǵadan sarqırap»).

Sensiz-*aq* tekserer organdaǵılar,

Eger uslanbasa bolmaydı-urı («Jaqsı adamnıń júregi»).

Aq janapayı waqıtlıq muǵdardı, nátiyjeni bildirip keledi.

Jetpey-*aq* qartayasań –

Jol júrseń arba menen («Jawın jawdı dep aytarma»).

Qashshan-*aq* shermende bolǵan adamsań,

Kórinip tur bizge ishek-qarınıń («Jaqsı adamnıń júregi»).

Tuwmaǵanda bunday ullardı

Men qashshan-*aq* qurır em («Ana-jer debdiwi»).

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги жанапайлардың классификациясы ҳаққында. // Өз РИАҚБ «Хабаршысы». Нөкис, 1992, №2. 119-бет.

Ústim urıs boldı,
Áwel bastan-*aq*
Sol urıslar bolmaǵanda,
Insanǵa jánnet bolıp
Turar edim qashshan-*aq* («Ana-jer debdiwi»).

Tap janapayı da kúsheytiwshilik máni beredi. Tap sózi ózi menen qollanılatuǵın sózdiń aldında keledi. Bul janapay qatnasqan gápti janapaysız qollanılgan túrine salıstırǵanda stillik jaqtan ótkirlik seziledi:

Kerekli zat dúnyada az ba!
«Kerek emes qosıqlar muńlı»—
Dep aytamız geybir waqları.
Kerek bolıp qalar *tap* bári («Kerek emes, kerek»).

Aytsam, on bes jıldıń júzi boldı *tap*.
Inim men jóninde házirshe jazbay,
Tura turıń alda ele kóp is bar («Jaqsı adamnıń júregi»)

Daǵı janapayı jay gáplerdiń bayanlawıshı menen birge kelip, gápke kúsheytiwshilik máni beredi:

Geybirewdiń shıqqan shıńları—
Bolsadaǵı shıńlar asqarı,
Oǵan qanáát etip turmaydı
Hám kúseydi olar basqanı («Shıńlar shaqıradı...»).

Shayır shıǵarmalarında kúsheytiw janapaylarınıń barlıq túrleri de ushırasadı. Ásirese, da, de, hám janapayları jumsalǵan. Olar ózleri dizbeklesip kelgen sózlerge hár túrli qosımsha mánilerdi berip kelgen.

3.4. Modallıq janapaylarınıń qollanılıwı

Modal mánili janapaylardıń toparın aw, ay, shı/shi, ós, shesh, sańa, sa/se, dı/di, a, á, o, mıs/mis, mış/mish hám t.b. kómekshi sózleri quraydı. E.Dáwenov bunday janapaylardı ishki sezimlik hám tásirlik mání beriwshi janapaylar dep ekige bólgen. Ishki sezimlik mání beriwshi janapaylaǵa *-aw, ay, a, á, mış-mish, emish, sımaq* janapayların hám soraw almasıqların, al tásirlik mání beriwshi janapaylarǵa kelbetliktiń arttırıw dárejesiniń jasalıwındaǵı qısqaǵan *ap, jap, qıp, sap qap, ip sup, kip up, dop, qup, map, up, kúpá, shop, bop, tip, sip, sıp, tup*, elementleri hám *júdá, kútá, orasan, óte, asa, eń, sirá, dım, oǵada, oǵırı, nayatıy, din, shım, shılt* kiredi dep kórsetken.²

Sańo-seńo-sańa janapayları *seńá, sońo,sańá, sańa* túrinde de ushırasadı. Bul janapaylar shayır shıǵarmalarında siyrek qollanılǵan.

Deni sawma bunıń, esten tańǵan ba?!

Bir oylap kórseńo aqıl-huwsh penen («Jaqsı adamnıń júregi»).

Modallıq janapaylar gáptegi ayılǵan waqıyalarǵa, qubılıslarǵa bolǵan hár qıylı qatnaslardı ańlatadı. Yaǵnıy gápke subyektivlik qatnastaǵı hár qıylı qosımsha mánilerdi bildiredi. Gáptegi ayılǵan pikirge yaki qanday da qubılıslarǵa túrlishe modallıq tús engizedi. Máselen, bazı birewleri gápke buyırıq, maqullaw yamasa biykarlaw mánilerin bildirse, ayırımları soraw gúmandı ańlatadı.

Dá janapayı tastıyıqlawdı kúsheytip kórsetedi. Gáptiń aqırında kelip ayılǵan pikirdi yamasa hádiyseni tastıyıqlawdı, oǵan isenimdi bildiredi. Mısalı:

Bir qısım bop

Nyu-Yorkta júrgenshe,

Júreyin *dá* Shaqamanda shalqıp bir!

(«Isenbeymen basqa jánnet bar dese»).

² Хәзирги қарақалпақ тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм Морфология. Нөкис, Билим, 1994, 404-405-бетлер.

Appaq betimizge kúyeni jaǵıp,
Sirá-*dá* mensinejaq emes bizdi («Jaqsı adamnıń júregi»).

Mına sárwinaz-*dá*! Ne deyseń buǵan?
Pútkil el quwatlap atırǵan waqta («Jaqsı adamnıń júregi»).

Kúnlep hám qızǵanıp, giná, min taǵıp,
Júrgerler sirá *dá* bizlerge dos pa? («Jaqsı adamnıń júregi»).

-Aw, ay, -a, á janapayları hár qıylı mánilerdi ańlatadı. Ókiniw, gijiniw,
ayaw, qıynalıw, qapalanıw mánilerin bildiredi. Mısalı:

Bári saǵan bolsın, balam-ay,
Qanshama kóp oyınshıqların.
Geyde jalıǵasań qaramay
Hámde taslap keteseń bárin («Nurbergenge»).

Seniń kóziń, seniń kóziń tek,
Juldızlar yańlı turadı-aw janıp («Báhár keldi jáne aylanıp»).

Isıqsań-aw biraq ta mudam,
Sol kózleriń mennen uyalar («Báhár keldi jáne aylanıp»).

Qıyın-aw kásip tańlaw,
Hárkimniń óz jumısı
Ǵarrı da, jas ta teńdey
Awırdı arqaladıq («Kóz kórgenler»).

Kewlim meniń mına aspan sıyaqlı,
Janım meniń jaqsılıqqa qushtar-aw,
Janım súyer móldir sháshme bulaqtı,
Árman tatlı. Átteń ómir qısqa law
Dúnyada boladı-aw hár túrli nárese.
Iygilik is emes, dım uyat ǵoy bul («Jaqsı adamnıń júregi»).

Isleymen degenshe qıynaldıq talay.

Islep tur-aw («Jaqsı adamnıń júregi»).

Bar-aw sende aq mashina, qat-qat jay,

Keshe kúndiz shaynaǵanıń appaq may

Bar-aw seniń sulıw-sulıw qızlarıń,

Barma biraq hújdanıń («Sawal»).

Ay janapayı kópshilik orınlarda atlıq, kelbetlik, sózleri menen dizbeklesip keledi.

Shayır shıǵarmalarında hayran qalıw, qızıqsınıw, tańlanıw, renjiw, mánilerin bildiriw ushın da jumsalǵan. Mısalı:

Sóyleme, bar-áy! («Jaqsı adamnıń júregi»)

Mıs-mis, mısh-mish, emish, sımaq janapayları shıǵarma tilinde kópshilik orınlarda gáptiń aqırındaǵı feyil-bayanlawıshlarǵa dizbeklesip kelip, olar ózi kelgen sóz benen birge boljaw yaki shamalaw, mısqıllaw, kemsitiw sıyaqlı mánilerdi ańlatadı. Shayır qosıqlarında derlik jumsalmaǵan.

T.Mátmuratov shıǵarmalarında soraw, kúsheytıw, ayırıw janapayları modallıq janapaylarǵa qaraǵanda ónimli jumsalǵan.

Juwmaq

Kórkem sóz sheberi T.Mátmuratov qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwında óz dóretpeleri menen úlken iz qaldırǵan. Ol óz shıǵarmalarında sóz tańlawǵa itibarlılıq penen qaraǵan. Hár sózdiń, formanıń orınlı hám belgili bir stillik maqsette qollanıwına úlken dıqqat bólgen. Sol arqalı ol tildegi ádebiy normalardıń turaqlasıwı, qalıplesiwi hám jetilistiriliwi ushın háreket etken. Biz bul jumısımızda belgili shayır T.Mátmuratovtıń shıǵarmalarında kómekshi sózlerdiń qollanıw ózgesheliklerin úyrendik. Kómekshi sózler ózleriniń dáslepki leksikalıq mánilerinen ayırılıp, úzil-kesil kómekshilik xızmetke ótken sóz shaqaplarınıń bir túri.

Túrkiy til biliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq til biliminde kómekshi sózler haqqında lingvistikalıq ádebiyatlarda birazdan berli sóz bolıp kiyatır. Biraq barlıq tillerde kómekshi sózlerdiń izertleniw jaǵdayı birdey emes.

Ózbek til biliminde eń dáslepki pikirler Sh.Shoabduraxmanov, A.N.Kononov, qazaq til biliminde F.Kendjaev, al qaraqalpaq til biliminde E.Dáwenovtıń miynetlerinde sóz etilgen.

Jumısımızdıń birinshi babında shayır shıǵarmalarında tirkewishlerdiń qollanıw ózgesheliklerin sóz ettik.

T.Mátmuratov shıǵarmalarında tirkewishlerdiń barlıq túrleri de ushırasadı. Olardıń ayırımları jiyi jumsalsa, ayırımları siyrek qollanılgan. Máselen, ataw sepligin basqarıp keletuǵın tirkewishler kóp jumsalıp, olardıń ishinde menen, ushın tirkewishi ózleri dizbeklesip kelgen sózler menen birge waqıtlıq, sherikleslik, sınılıq, predmetlik, qarsılaslıq hám taǵı basqa da bir qansha mánilerde kelgen. Sonday-aq kibi, yańlı tirkewishleri de jumsalgan. Shıǵıs sepligin basqarıp keletuǵın tirkewishlerden beri, berli tirkewishlerin shayır shıǵarmalarında kóplep ushıratamız. Olar, tiykarınan, waqıtlıq mánini bildirip kelgen. Barıs sepligi menen dizbeklesip kelgen tirkewishlerden qaray, qarap tirkewishleri jiyi ushırasadı.

Jumısımızdıń ekinshi babı «T.Mátmuratov shıǵarmalarında dánekerlerdiń qollanıw ózgeshelikleri» dep ataladı.

Shayır shıǵarmalarında qollanılǵan dánekerlerdi dizbeklewshi hám baǵındırıwshı dánekerlerge bólip úyrendik. Dizbeklewshi dánekerler ańlatqan mánilik ózgesheliklerine qaray biriktiriwshi dánekerler, qarsılas dánekerler, awıspalı dánekerler, gezekles dánekerler bolıp tórt toparǵa bólinedi.

Biriktiriwshi dánekerlerdiń dánekerlik xızmette qollanıw dárejesi, yaǵnıy olardıń eki yamasa bir neshe birgelkili aǵzalardıń araların, sonday-aq, dizbekli qospa gáptiń sınırlarınıń araların óz ara baylanıstırıp keliwi hámмесinde bir qalıpte yamasa teńdey emes. Óytkeni olardıń hár qaysısının ózine tán ózgesheligi bar.

Qarsılas dánekerler birgelikli aǵzalardı, dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi bir-birine qarama-qarsı mánilik qatnasta baylanıstırıw ushın qollanıladı.

Shayır poeziyasında qarsılas dánekerler mánileri bir-birine qarama-qarsı bolǵan qospa gáplerdiń jay gáplerin baylanıstırıwda ónimli qollanıladı. Bul dánekerler dara túrinde de (biraq, lekin, al), qospa túrinde de (solay da, sóytse de, sonda da, biraq ta, degen menen) qollanıladı.

Awıspalı dánekerler gáptegi birgelikli aǵzalardı hám qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıw ushın xızmet etken.

Shayır shıǵarmalarında ya dánekeri menen baylanısqa awıspalı dizbekli qospa gápler jiyi qollanılgan.

Gezekles dánekerler birgelikli aǵzalardı hám dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi gezekleslik mánide baylanıstırıw ushın qollanıladı.

Baǵındırıwshı dánekerler qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi bir-birine baǵındırıw jolı menen baylanıstırıp baǵınıqlı qospa gáplerdi jasaydı. T.Mátmuratov shıǵarmalarında baǵındırıwshı dánekerler qospa gáptiń jay gápleri arasındaǵı hár túrli mánilik qatnaslardı bildirip keliwine qaray sebep dáneker, nátiyje, shárt dáneker bolıp úshke bólinedi. Bulardıń ishinde shárt dánekeri jiyi qollanıladı.

Jumısımızdıń úshinshi babında T.Mátmuratov shıǵarmalarında janapaylardıń qollanıw ózgesheliklerin sóz ettik. Janapaylardı soraw, ajratıw hám anıqlaw, kúsheytıw, modallıq janapaylar dep toparlarǵa bóldik.

Shayır qosıqlarında soraw janapaylarınnan ma, me, ba, be, pa, pe janapayları jiyi qollanılğan. Olar sorawlıq máni bildiriw menen birge gúman, boljawlıq mánilerinde de kelgen.

Anıqlaw janapayları belgili bir sózdi yamasa ulıwma gáptegi pikirdi anıqlap tastıyıqlaydı, oğan isenimdi bildiredi.

Kúsheytiw janapaylarınıń barlıq túrleri de ushırasadı. Ásirese, da, de, hám janapayları kóp jumsalğan. Olar ózleri dizbeklesip kelgen sózlerge hár túrli qosımsha mánilerdi berip kelgen.

Shayır qosıqlarında hár qıylı sezimlerin bildiriwde modallıq janapaylardan orınlı paydalanğan. Janapaylardıń basqa túrlerine salıstırğanda modallıq máni beriwshi janapaylar siyrek qollanılğan.

Hár qanday ádebiy tildiń qáliplesiwinde kórkem sóz sheberleriniń xızmetin ayırıqsha atap ótiw orınlı. Olardıń ayırımları óz shıǵarmaları menen ádebiy tildegi normalardıń qáliplesiwine jańa baǵdar beredi, onı jetilistiredi. Sonlıqtan da, qálegen jazıwshı yamasa shayır shıǵarmalarınıń tilin, onıń basqa stillerden ayırmashılıqların hám ózine tán ózgesheliklerin hár tárepleme úyreniw úlken áhmiyetke iye.

Paydalanilgan ádebiyatlar

I. Siyasiy ádebiyatlar

1. Мирзиёев Ш. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Тошкент, «Ўзбекистон», 2018.

II. Monografiya, sabaqlıqlar, toplanlar hám kóp tomlıq kitaplar

1. Аvezов М. Ҳазирги дәўир қарақалпақ тилинде бағыныңқы қоспа гәплер хәм олардың структурасы. Нөкис, 1972.
2. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. (Синтаксис). Алматы, 1971.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. ч. II. Фонетика и морфология. М., 1952.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги сөз шақаплары. // «Қарақалпақ тил билими мәселелери» топламы. Нөкис, 1983, 227-228-бетлер.
5. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде жанапайлардың классификациясы хаққында. —«ӨзИАҚҚБ Хабаршысы», 1992, № 2, 117-120- бетлер.
6. Бектуров Ш. Қазақ тілі. Алматы, 2007.
7. Бердимуратов К. Структура придаточного предложения в каракалпакском языке. Нукус, 1992.
8. Ғуламов А. Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили (синтаксис). Тошкент, 1987.
9. Дәўенов Е. Атаў сеплигиндеги созлерди басқарып келетуғын тиркеўишлер. —«ӨзИАҚҚБ Хабаршысы», 1980, № 3, 76-82-бетлер.
10. Дәўенов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, 1994.
11. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq adebiy tili. Sintaksis. Nókis, 2009.
12. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq adebiy tili. Nókis, 2010.
13. Dáwletov M., Seydullaeva D. Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gápler. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2010.

14. Дәўлетов М. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис, 1979.
15. Дәўлетов М. Қарақалпақ тилиндеги қоспа гәплердиң гейпара теориялық мәселелери. Нөкис, 1993.
16. Дәўлетов М. Қарақалпақ тилинде гә, гәхи дәнекерлери ҳаққында. «ӨзИАҚҚБ Хабаршысы», 1991, № 4, 116-119- бетлер.
17. Дәўлетов М. Көркем шығармаларда «не» көмекши сөзиниң семантикалық өзгешеликлери. –«Әмиўдәрә» журналы, 1993, № 1.
18. Дәўлетбаев К. Қарақалпақ тилинде дәнекерлердиң грамматикалық өзгешеликлери ҳаққында. –«ӨзИАҚҚБ Хабаршысы» 1968, № 4, 93-94-бетлер.
19. Қутлымуратов Б. Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги ҳәрекет атларының тиркеўишлер, модаль сөзлер ҳәм көмекши атаўышлар менен қолланылыўы. «ӨзИАҚҚБ Хабаршысы», 1963, № 3, 78-86- бетлер.
20. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис. 1992.
21. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. Нөкис. 1994.
22. Шоабдурахманов Ш. Ўзбек тилида юрдамчи сўзлар. Тошкент, 1953.

Kórkem shıǵarmalar

1. Мәтмуратов Т. Арзыў шәмени. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981.
2. Мәтмуратов Т. Жақсылық сарайы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986.
3. Мәтмуратов Т. Жулдызлар жанар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989.

MÁMLEKETLIK ATTESTACIYA KOMISSIYASÍNÍN

QARARÍ:

5120100-filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) baǵdarınıń
4-kurs studenti **Abdikarimova Dilnazdın «T.Mátmuratov shıǵarmalarında
kómekshi sozlerdın qollanılıwı»** temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına
“_____” ball qoyılsın

MAK baslıǵı: _____
(qolı) (f.i.sh)

MAK aǵzaları: _____
(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

MÁMLEKETLIK ATTESTACIYA KOMISSIYASÍNÍN

QARARÍ:

5120100-filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) baǵdarınıń 4-kurs studenti **Abdikarimova Dilnazdın «T.Mátmuratov shıǵarmalarında kómekshi sozlerdın qollanılıwı»** temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına “_____” ball qoyılsın

MAK baslıǵı: _____ **Bekbergenova Ziyada**

MAK baslıǵı orınbasarı: _____ **Turdıbaev Qonaqbay**

MAK aǵzaları: _____ **Járimbetov Qurbanbay**

_____ **Paxratdinov Quralbay**

_____ **Qudaybergenov Mámbetkerim**

_____ **Dosımbetova Abadan**

_____ **Mámbetova Mexribanu**

_____ **Eshniyazova Elmira**

_____ **Najimov Perdebay**

_____ **Qurbanov Muxtar**

Xatker:

Úsenova Qızlargúl